

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI
Yüksek Lisans Tezi

ÖZCAN KAŞ

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATI BİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİNDE ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI
Yüksek Lisans Tezi

ÖZCAN KAŞ

Danışman: PROF. DR. İSMAİL DURMUŞ

İstanbul, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

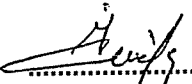
İLAHİYAT Anabilim Dalı ARAP DİLİ VE BELAGATI Bilim Dalı Yüksek
Lisans öğrencisi ÖZCAN KAŞ nın OSMANLI DÖNEMİNDE ARAPÇA
SÖZLÜK ÇALIŞMALARI adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 14.06.2007
tarih ve 2007/07-34 sayılı kararıyla ile oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu
ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 04.10.2007

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. İSMAİL DURMUŞ
2) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. HALİT ZAVALSIZ
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. ZİYA YILMAZER

.....

.....
.....

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı	: Özcan Kaş
Anabilim Dalı	: İlahiyat
Program	: Arap Dili ve Belâgatı
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail Durmuş
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans-Temmuz 2007
Anahtar Kelimeler	: Sözlük, Sözlükbilim

ÖZET

IX. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslâm'a giren Türkler, Kur'ân, Hadîs ve dînî eserlerin Arapça olması sebebiyle bunları okuyup anlayabilmek için Arap diline büyük önem vermiş ve fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf gibi ilimlerin yanı sıra dil ilimleri sahasında Türkçe hattâ Arapça eserler kaleme almışlardır. Türkler, bunun yanında Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlük yazım faaliyetine de girişmişler, tercüme ve telîf tarzında birçok sözlük yazmışlardır.

Osmanlı dönemi sözlük çalışmalarının ortaya konmaya çalışıldığı araştırmamızda öncelikle sözlük ve sözlükbilim kavramları üzerinde durulmuştur. Sözlük yazım faaliyetinin tarihsel süreci ele alındıktan sonra Osmanlı döneminde yazılmış belli başlı Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlükler tanıtılmaya çalışılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name-Surname	: Özcan Kaş
Field	: Divinity
Programme	: Arabic Language and Rhetoric
Supervisor	: Professor İsmail Durmuş
Degree Awarded and Date	: Master-July 2007
Keywords	: Lexicon, Lexicography

ABSTRACT

From the ninth century, Turks who has converted to Islam in crowds, has attached importance to Arabic language owing to the fact that Quran and the hadith in Arabic. Beside al-fıkh, al-hadith, at-tafsir, al-kalam and at-tasavvvuf, they had written a lot of works in linguistic. Moreover, they had got down to act writing lexicons in Arabic and Turkish and had written lots of lexicons.

In our quest, in which the works concerned with lexicography and lexicons in the Ottoman's era are introduced.

Firstly the concepts of lexicon and lexicography are analysed. After the historical process of writing lexicons is brought up, well-known and notable lexicons which had written in the Ottomans are introduced.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ.....	1
A. SÖZLÜK	1
B. SÖZLÜKBİLİM.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARI.....	6
I. SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ TARİHİ SÜRECİ.....	6
A. DOĞU VE BATI DÜNYASINDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI.....	6
B. ARAP DİLİNDE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI.....	7
1. Birinci Dönem	9
2. İkinci Dönem	9
3. Üçüncü Dönem	9
a) Mahreç ve Taklîb Metodu Ekolü	9
(1) Kitâbü'l-'Ayn.....	10
(2) el-Bâri ' fi'l-luğa	11
(3) Tehzîbü'l-luğa	11
b) Özel Alfabetik Düzen Ekolü	12
(1) Cemheretü'l-luğa.....	12
(2) Mücmelü'l-luğa.....	12
(3) Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa	13
c) Mutâd Alfabetik Düzen Ekolü.....	13
(1) Esâsü'l-belâğa	13
(2) Muhtârü's-sığâğ	13
(3) el-Mişbâğu'l-münîr.....	13
d) Kâfiye Düzeni Ekolü	14
(1) Tâcü'l-luğa ve şığâğu'l-'Arabiyye.....	14
(2) Lisânü'l-'Arab.....	14
(3) el-Kâmûsü'l-muğîş.....	14
(4) Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs.....	15
e) Kelimenin Telaffuz Şekline Göre Alfabetik Düzen Ekolü	15
II. SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ	15
A. MEVZÛUNA GÖRE SÖZLÜKLER.....	16
1. Kur'ân Sözlükleri.....	16
2. Hadîs Sözlükleri.....	16
3. Fıkıh Sözlükleri.....	17
4. Garîbü'l-Musannefler.....	17
5. Terim Sözlükleri.....	18
B. ALFABETİK SÖZLÜKLER	18
1. Mahreç Sistemine Dayalı Sözlükler.....	18
2. Son Harf Sistemine Dayalı Sözlükler.....	19
3. İlk Harf ve Taklib Esasına Dayalı Sözlükler	19
4. İlk Harf Esasına Dayalı Sözlükler	20
5. Telaffuza Dayalı Sözlükler	20
C. TEK KONULU SÖZLÜKLER	21
1. Ülke ve Yer İsimleri Sözlükleri	21
2. Hatalı Kelime Sözlükleri	21
3. Nevâdir Sözlükleri	22
4. Eşanlamlı ve Zıt Anlamlı Kelime Sözlükleri	22
5. Deyim ve Atasözü Sözlükleri	22

6. <i>Lehçe Sözlükleri</i>	23
İKİNCİ BÖLÜM	24
OSMANLI DÖNEMİ ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI	24
I. TÜRKÇE'DE ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI	24
II. MENSÛR SÖZLÜKLER	25
A. LUGAT-I KÂNÛN-I İLÂHÎ (لغت قانون الهی)	25
1. Müellifi.....	25
2. Eserin Adı.....	26
3. Tertîbi	26
4. Metodu	27
5. Nüshaları.....	27
B. EL-BÂBÛSÛ'L-VASÎT FÎ TERCEMETİ'L- KÂMÛSİ'L-MUHÎT (البابوس الوسيط فى ترجمة القاموس المحيط).....	27
1. Müellifi.....	27
2. Eserin Adı.....	29
3. Kaynakları.....	30
4. Tertîbi	30
5. Metodu	31
6. Nüshaları.....	32
C. AHTER-İ KEBÎR (اختر كبير).....	32
1. Müellifi.....	32
2. Eserin Adı.....	32
3. Kaynakları.....	33
4. Tertîbi	33
5. Metodu	34
6. Baskıları.....	34
D. VANKULU LUGATI (وانقولى لغتى)	35
1. Müellifi.....	35
2. Eserin Adı.....	36
3. Kaynakları.....	36
4. Tertîbi	36
5. Metodu	36
6. Baskıları.....	37
E. MÎRKÂTÛ'L-LUGA (مرقاة اللغة)	37
1. Müellifi.....	37
2. Eserin Adı.....	37
3. Kaynakları.....	38
4. Tertîbi	38
5. Metodu	38
6. Nüshaları.....	38
F. AKSA'L-EREB FÎ TERCEMETİ MUKADDİMETİ'L-EDEB (أقصى الأرب فى ترجمة مقدمة الأدب)	39
1. Müellifi.....	39
2. Eserin Adı.....	40
3. Kaynakları.....	40
4. Tertîbi	40
5. Metodu	41
6. Baskıları.....	41
G. LEHCETÛ'L-LUGÂT (لهجة اللغات).....	42
1. Müellifi.....	42
2. Eserin Adı.....	43
3. Kaynakları.....	43
4. Tertîbi	43
5. Metodu	44

6.	<i>Lehçetü'l-lugât Üzerine Yapılan Çalışmalar</i>	45
a)	Behçetü'l-lugât (بهجة اللغات).....	45
b)	Muhtasarı lehçetü'l-lugât (مختصر لهجة اللغات).....	45
c)	Tercümânü'l-lugât (ترجمان اللغات).....	46
d)	Mir'âtü'l-lugât (مرآة اللغات).....	46
7.	<i>Baskıları</i>	46
H.	EL-OKYÂNÛSÜ'L-BASÎT FÎ TERCEMETİ'L- KÂMÛSİ'L-MUHÎT (الأوقيانوس البسيط في) (ترجمة القاموس المحيط).....	46
1.	<i>Müellifi</i>	46
2.	<i>Eserin Adı</i>	49
3.	<i>Kaynakları</i>	49
4.	<i>Tertîbi</i>	50
5.	<i>Metodu</i>	50
6.	<i>el-Okÿânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-kâmûsî'l-muğîş Üzerine Yapılan Çalışmalar</i>	51
7.	<i>Baskıları</i>	51
İ.	ED-DERÂRİYYÜ'L-LÂMÎ'ÂT FÎ MÜNTEHABÂTİ'L-LUGÂT (الدراريّ اللامعات في منتخبات) (اللغات).....	51
1.	<i>Müellifi</i>	51
2.	<i>Eserin Adı</i>	52
3.	<i>Kaynakları</i>	52
4.	<i>Tertîbi</i>	52
5.	<i>Metodu</i>	52
6.	<i>Baskıları</i>	53
III.	MANZÛM SÖZLÜKLER	53
A.	SÛBHA-İ SİBYÂN (سبحة صبيان).....	53
1.	<i>Müellifi</i>	53
2.	<i>Eserin Adı</i>	54
3.	<i>Tertîbi</i>	54
4.	<i>Örnekler</i>	54
5.	<i>Sûbha-i Sıbyân Üzerine Yapılan Çalışmalar</i>	54
6.	<i>Baskıları</i>	55
B.	MÎRKÂTÜ'L-EDEB (مرقاة الأدب).....	55
1.	<i>Müellifi</i>	55
2.	<i>Eserin Adı</i>	56
3.	<i>Tertîbi</i>	56
4.	<i>Nüshaları</i>	56
C.	'UKÛDÜ'L-CEVÂHİR (عقود الجواهر).....	56
1.	<i>Müellifi</i>	56
2.	<i>Eserin Adı</i>	57
3.	<i>Tertîbi</i>	58
4.	<i>Nüshaları</i>	58
D.	LUGAT-İ FERİŞTEHZÂDE (لغت فرشتهزاده).....	58
1.	<i>Müellifi</i>	58
2.	<i>Eserin Adı</i>	59
3.	<i>Tertîbi</i>	60
4.	<i>Örnekler</i>	60
5.	<i>Lugat-ı Feriştihazâde Üzerine Yapılan Çalışmalar</i>	60
a)	<i>Şerhler</i>	60
(1)	<i>Şerh-i Lugat-ı Feriştihazâde (شرح لغت فرشتهزاده)</i>	60
(2)	<i>ed-Dürerü'l-mensûre li-şerhi'l-lugati'l-manzûme (الدر المنثورة لشرح اللغة المنظومة)</i>	60
(3)	<i>Lugat-ı Ferište 'alâ hurûfi't-tehecçi (لغت فرشته على حروف التهجي)</i>	61
b)	<i>Nazîreler</i>	61
(1)	<i>Dibâcetü ıslâhi'l-merkez (ديباجة إصلاح المركز)</i>	61
(2)	<i>Mahmûdiyye (محمودية)</i>	61
6.	<i>Baskıları</i>	61

E.	NAZMÜ'L-LEÂL (نظم اللآل)	61
1.	Müellifi	61
2.	Eserin Adı	62
3.	Tertîbi	62
4.	Örnekler	63
F.	TUHFE-İ ASİM (تحفه عاصم)	63
1.	Müellifi	63
2.	Eserin Adı	63
3.	Kaynakları	64
4.	Tertîbi	64
5.	Örnekler	64
6.	Baskıları	65
G.	NUHBE-İ VEHBÎ (نخبه وهبي)	65
1.	Müellifi	65
2.	Eserin Adı	66
3.	Kaynakları	66
4.	Tertîbi	66
5.	Örnekler	66
6.	Nuhbe-i Vehbî Üzerine Yapılan Çalışmalar	67
7.	Baskıları	67
H.	NAZMÜ'L-CEVAHİR (نظم الجواهر)	68
1.	Müellifi	68
2.	Eserin Adı	68
3.	Kaynakları	68
4.	Tertîbi	69
5.	Örnekler	69
6.	Baskıları	69
İ.	TUHFE-İ FEVZİ (تحفه فوزي)	70
1.	Müellifi	70
2.	Eserin Adı	70
3.	Tertîbi	70
4.	Örnekler	70
5.	Baskıları	71
SONUÇ		72
KAYNAKÇA		74

KISALTMALAR

bkz. : bakınız

Blm. : bölümü

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

haz. : hazırlayan

İA (MEB): İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)

ktp.: kütüphane

nr. : numara

TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten

thk. : tahkik eden

ts. : tarihsiz

tsh. :tashih eden

vr. :varak

ÖNSÖZ

Dil, çok eski çağlardan beri insanlar arasında bir iletişim aracı olmuştur. İnsanlar kendilerini ifâde edebilmek ve başkalarıyla ilişki kurabilmek için dile ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaç, onları dili tanımaya ve kavramaya sevk etmiştir. Buradan dile dâir çalışmaların hem ihtiyaçtan hem de merak ve ilgiden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ancak zamanla insanlar, dillerinin yok olup gitme endişesini taşımaya başlamışlardır. Bu durum, onlarda dili oluşturan kelimeleri bir araya getirme arzusunu doğurdu. İşte sözlük adını verdiğimiz bir dildeki kelimelerin anlamlarını, kullanışlarını, yeni manâlarını derleyen ve bir araya toplayan eserler bu süreçten sonra ortaya çıkmıştır. Sonraki dönemlerde sözlük çalışmaları, giderek arttı ve sistematik bir yapıya kavuşarak dilbilimin bir alt dalı olan sözlükbilim (علم المعاجم/lexicography) diğer ilim dalları arasındaki yerini aldı.

Her millet, kendi dili üzerinde sözlükbilim çalışmaları yaptığı gibi başka milletlerin dilleriyle ilgili sözlükbilim çalışmaları da yapmışlardır. Arapça, Kur'an dili olması hasebiyle İslam Medeniyeti'ne bağlı milletlerin ortak kültür dili olma özelliğini bugüne kadar sürdürmüştür. Arap dili üzerine kafa yoran ve çeşitli çalışmalar yapan milletlerden biri de Türkler'dir. Onlar, dilbilimin diğer alanlarının yanı sıra sözlükbilimde de çok değerli çalışmalara imza atmışlardır.

Türkiye'de genel dilbilim ve dilbilimin alt dalı olan sözlükbilim alanında gerek tercüme gerekse te'lif olmak üzere çeşitli Türkçe eserler bulunmaktadır. Ancak Arap dilbilim ve sözlükbilimine dâir müstakil Türkçe çalışmalar çok azdır. Özellikle Osmanlı Dönemi Arapça-Türkçe sözlükbilimine ve sözlük çalışmalarına dâir derli toplu ve müstakil Türkçe bir çalışmaya biz rastlamadık. Konuyla ilgili müstakil çalışmaların bulunmadığını tesbât edince bu konuda bir çalışma yapmayı düşündük.

Bu çalışmamızda Osmanlı Dönemi Arapça sözlükbilimi konusundaki çalışmaları inceleyip yazılmış olan sözlükleri tespit etmeye ve tanıtmaya çalıştık. Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir:

Giriş bölümünde sözlük ve sözlükbilim kavramları üzerinde durduk.

Birinci bölümde Doğu'da, Batı'da ve Araplarda sözlükbilim çalışmalarının nasıl bir seyir takip ettiğini, ne gibi çalışmalar yapıldığını ana hatlarıyla ele almaya çalıştık. Ayrıca bu bölümde belli bir amaç doğrultusunda yazılmış sözlük çeşitlerinden kısaca bahsetmeye çalıştık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde tesbit edebildiğimiz ve inceleme imkanı bulduğumuz kadarıyla Osmanlı Dönemi'nde yazılmış olan Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça, Arapça-Farsça ve Arapça-Farsça-Türkçe sözlükleri tanıtmaya çalıştık. Bu bölüm iki kısımdan oluşur. Birinci kısımda mensur sözlükleri, ikinci kısımda manzum sözlükleri ele aldık.

Çalışmamızda geçen Arapça eser ve müellif isimlerinin imlâ ve transkripsiyonunda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imlâ ve transkripsiyon sistemine uymaya gayret ettik.

Çalışmamızın bu alanda bir boşluğu dolduracağını ümit ediyor ve diğer arkadaşlarımızın yapacağı çalışmalarla bu alanda belli bir birikimin oluşacağına inanıyoruz.

Çalışmamızı hazırlarken her türlü desteği veren danışman hocam Sayın Prof. Dr. İsmail Durmuş'a ve diğer arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

ÖZCAN KAŞ
İSTANBUL-2007

GİRİŞ

A. SÖZLÜK

Arapça’da sözlük (Lexicon/Dictionary) kelimesinin karşılığı olarak kullanılan mu‘cem kelimesinin mastarları olan “عَجَم” ve “عَجَمَ” kelimeleri, kapalılık ve müphemlik anlamlarına gelir ve *Lisânü’l-‘Arab*’ta “عَرَب” ve “عَرَبَ” kelimelerinin zıddı olarak zikredilir.¹ *es-Şîğâğ* sâhibi İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009) ise “عَجَم” kelimesiyle ilgili olarak Arap dahî olsa sözleri açık olmayan, konuşması anlaşılmayan kişilere ‘acem denildiğini belirtir.² İbn Cinnî (ö. 392/1002) de bu kelimenin kapalılık ve müphemlik manâları taşıdığını ifâde eder.³ “عَجَمَ” fiili, if‘âl bâbına aktarıldığı zaman, bu bâbın “selb” ve “izâle” özelliğinden dolayı kapalılık ve müphemliği izâle etmek, gidermek anlamlarını ifâde eder. Nitekim “أَعَجَمْتُ الْحَرْفَ” ibâresi “harflere nokta koyarak kapalılığını ve müphemliğini ortadan kaldırdım” anlamına gelir. Mu‘cemler de kelimelerdeki kapalılık ve müphemliği gidermek suretiyle kelimelerin doğru manâlarını ve kullanılışlarını veren eserler olduğu için bu adı almıştır. Mu‘cem, terim olarak ise “Gerek alfabetik olarak gerek mevzûuna veya başka bir tertîbe göre düzenlensin, manâlarının açıklanmasıyla birlikte dilin kelimelerinin büyük çoğunluğunu ihtivâ eden eserler” şeklinde tanımlanabilir.

Mu‘cem kelimesinin kullanımıyla ilgili tarihî sürece baktığımızda, bu kelimeyi ilk defa hadîs âlimlerinin kullandığını görüyoruz.⁴ Büyük hadîs âlimlerimizden İmâm Buhârî (ö. 256/870), *Şağîğ*’inde Bedir savaşına katılanların adlarının sıralandığı bölümü isimlendirirken “عَلَى حُرُوفِ الْمُعْجَمِ” ibâresini kullanmıştır. Diğer taraftan Ebû Yâ‘lâ Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (ö. 305/919), sahâbe hakkında yazdığı eserine *Mu‘cemü’s-sâğâbe* adını verirken, Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdülazîz el-Begavî (ö. 317/929), hadîse dâir *el-Mu‘cemü’l-kebîr* ve *el-Mu‘cemü’s-sağîr* adlı eserleri kaleme almıştır.⁵ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) de *Keşfü’l-ğunûn*’un mukaddimesinde Ebû Zer

¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “acm” md.

² Cevherî, *Tâcü’l-luğa ve Şîğâğü’l-‘Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), “acm” md.

³ İbn Cinnî, *Sırru şînâ‘ati’l-i-râb* (nşr. Mustafa Sakâ), Kahire 1954, I, 40-41.

⁴ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü’l-luğaviyyetü’l-‘Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 12.

⁵ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü’l-luğaviyyetü’l-‘Arabiyye*, s. 12.

(r.a.)’den rivâyet edilen bir hadîse dayanarak Allah Teâlâ’nın Hz. Âdem’e bir kitap indirdiğinden ve bu kitabın adının *Kitâbü’l-Mu‘cem* olduğundan bahseder.⁶

Sözlük anlamında kullanılan diğer bir kelime, “Kāmûs”tur. “Su parçası, denizin dibi” gibi manâlara gelen Kāmûs kelimesinin sözlük anlamında kullanılmasında Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)’nin, ilim dünyasında büyük itibar gören *el- Kāmûsü’l-muğîş* isimli eserinin önemli bir yeri vardır. Ahmed Fâris eş-Şidyâk (ö. 1305/1887)’ın *el-Câsûs ‘ale’l-Kāmûs* adlı eseri de Kāmûs kelimesinin sözlük anlamında kullanılmasında etkili olmuştur.⁷ Sa’îd el-Hûrî eş-Şertûnî (ö. 1324/1906) *Akrabü’l-mevârid* adlı sözlüğünde Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) ’nin *el-Kāmûsü’l-muğîş*’ine işâret ederek Kāmûs kelimesinin mu‘cem kelimesiyle aynı anlama geldiğini söyler.⁸ Şertûnî’den sonra yazılan *el-Müncid*, *er-Râid*, *el-Mu‘cemü’l-vasîş* gibi sözlüklerde de Kāmûs’un bu manâsı zikredilmiştir.

“Lugat” kelimesi de sözlükle aynı anlamda kullanılan kelimelerden biridir. Özellikle Osmanlı döneminde yazılmış olan sözlüklerde “Lugat” kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. *Ahter-i Kebîr*, *Lugat-ı Vankulu*, *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, *Lehcetü’l-luğât*, *Lugat-ı Feriştahzâde* gibi sözlüklerde “Lugat” kelimesi sözlükle aynı anlamda kullanılmıştır.

B. SÖZLÜKBİLİM

Bir dilin veya karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin kelimelerini ele alan, bazı yöntemlerle onları sözlük biçiminde ortaya koymaya çalışarak uygulama yolları gösteren bilim dalına Sözlükbilim (علم المعاجم/lexicography) adı verilir. Dilbilimin alt dallarından biri olan sözlükbilim çalışmalarının temel amacı, sözlük yazımında göz önünde bulundurulması gereken ilke ve prensipleri tesbît etmektir. Kelimelerin bir araya getirilmesi, tertîb edilmesi ve manâlarının verilmesi sözlükbilimin ilgi alanına giren konulardır.

⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-žunûn ‘an esâmi’l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yalıtıkaya-Rıfat Bilge), Ankara 1941, I, 25.

⁷ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü’l-luğaviyyetü’l-‘Arabiyye*, s. 14.

⁸ Sa’îd el-Hûrî eş-Şertûnî, *Akrabü’l-mevârid fî fuşğâ’l-‘Arabiyye*, “kms” md.

Sözlükbilim sahasında ilk çalışmalar önce Doğu'da ve Batı'da yapılmıştır. Asurlular, milâttan altı asır önce yazdıkları ilk sözlükle diğer toplumlara öncülük ederken, onları Çinliler, Japonlar ve daha sonra Yunanlılar takîp etmiştir.⁹ Araplarda ilk sözlük tedvîn çalışmaları, Abbâsîler'in ilk dönemiyle birlikte başlamıştır. Abbâsîler'den önceki dönemde ise, daha çok Kur'ân ve hadîslerdeki garîb kelimelere dâir birtakım diyalogların yaşandığını görüyoruz.¹⁰ Müslümanlar, özellikle fetih hareketleriyle birlikte Arap olmayan milletlerin de İslâm'a girmesinden sonra Kur'ân'da ve hadîslerde geçen fakat anlamını bilmedikleri kelimelerle karşılaşmış ve bu kelimeleri Hz. Peygamber'e ve birbirlerine sormuşlardır.¹¹ Özellikle Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) ile Nâfi' b. el-Ezrak arasındaki diyalog bu konuda verilebilecek önemli örneklerden biridir. Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Nâfi' b. el-Ezrak'ın Kur'ân'daki garîb kelimelere dâir sorularını Arap şiirinden misâller getirerek cevaplamıştır.¹² Müslümanların, Kur'ân'ı ve hadîsleri doğru anlamaya çalışma gayretinden doğan bu diyaloglar, ileride yapılacak olan sözlükbilim çalışmalarının da temelini oluşturmuştur.¹³ Daha sonraki dönemlerde dilbilim çalışmalarının gelişmesi ve ilerlemesiyle birlikte Arap dilcileri, kelimeleri bir araya getirmeye başladılar. Dilciler, kelimeleri başlangıçta bir amaca ve tertîbe göre değil, rastgele sıralıyorlardı. Fakat daha sonra kelimeleri mevzûlarına göre düzenlemeye başladılar.¹⁴ Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 204/819)'nin *Kitâbü Ĥalki'l-insân, Kitâbü'l-Ĥayl, Kitâbü'l-İbîl*'i; Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831)'nin *Kitâbü Ĥalki'l-insân, Kitâbü'l-Ĥayl, Kitâbü'l-İbîl*'i; Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin *Kitâbü Ĥalki'l-insân*'ı ve İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)'nin *Kitâbü Ĥalki'l-insân, Kitâbü'l-Ĥayl*'i mevzûlarına göre hazırlanmış sözlüklerden bazılarıdır.¹⁵

Hicrî II., milâdî VIII. asırdan itibaren Arap dili ve sözlükbilimi çalışmaları yeni bir döneme girmiş, Arap dilinde sistematik ve kapsamlı sözlük tedvîn faaliyetleri başlamıştır.¹⁶ Bu faaliyetlerin ilki, Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'in Arap dilinde sistematik olarak yazılmış ilk sözlük kabul edilen *Kitâbü'l-'Ayn* adlı eseridir.¹⁷ Halîl b.

⁹ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 25.

¹⁰ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 28.

¹¹ Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Muḳaddimetü's-sığâğ*, Beyrut 1990, s. 14-15.

¹² Fuat Sezgin, *GAS*, Leiden 1982, VIII, 14.

¹³ Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Muḳaddimetü's-sığâğ*, Beyrut 1990, s. 48.

¹⁴ Attâr, *Muḳaddimetü's-sığâğ*, s. 51.

¹⁵ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, Beyrut 1987, s. 93-105.

¹⁶ Attâr, *Muḳaddimetü's-sığâğ*, s.

¹⁷ Fuat Sezgin, *GAS*, VIII, 18.

Ahmed, *Kitâbü'l-‘Ayn*’da kelimeleri ilk harflerinin mahreçlerine göre sıralamış ve kelimelerin harflerinin yerlerinin değiştirilmesi esasına dayanan taklîb metodunu uygulamıştır.¹⁸ Halîl b. Ahmed’den sonra da bu tarzda sözlük te’lîf edenler olmuştur. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980) *Tehzîbü’l-luğa*, Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967) *el-Bâri‘ fi’l-luğa*, Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) *el-Muğîş fi’l-luğa*, İbn Sîde (ö. 458/1066) de *el-Muğkem ve’l-muğîşu’l-a‘zam fi’l-luğa* isimli sözlükleriyle bu ekolün temsilcileri olmuşlardır.¹⁹

Halîl b. Ahmed’den sonra sözlükbilim çalışmalarının gelişmesini ve ilerlemesini sürdürmesiyle farklı sözlük tertip ekolleri ortaya çıkmaya başladı. İbn Düreyd (ö. 321/933)’in, *Cemheretü’l-luğa* adlı eseriyle öncülüğünü yaptığı özel alfabetik düzen ekolü bunlardan biridir. Bu ekolde kelimeler, adından da anlaşılacağı üzere alfabetik olarak dizilmişlerdir. Bunun yanında kelimelerin sıralanışında taklîb metodu uygulanmıştır.²⁰ Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004) de *Mücmelü’l-luğa* ve *Mu‘cemü mekâyîsi’l-luğa* adlı eserleriyle bu ekolün takipçisi olmuştur.²¹

Zemahşerî (ö. 538/1144)’nin *Esâsü’l-belâğa* adlı eseriyle ilk örneğini veren mu‘tâd alfabetik düzen ekolü de sözlükbilim araştırmaları için önemli bir aşamadır. Bu ekolde kelimeler ilk harflerine göre sıralanmıştır. Ancak kelimeler üzerinde taklîb metodu uygulanmamıştır.²² Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)’nin *Muhtâru’s-şîğâğ*’ı, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368)’nin *el-Misbâğu’l-münîr*’i, Butrus el-Bustânî (ö. 1300/1883)’nin *Muğîşu’l-muğîş*’i ve Abdullâh el-Bustânî (ö. 1349/1930)’nin *el-Büstân*’ı bu ekolün sözlüklerindendir.²³

Asıl adı *Tâcü’l-luğa ve şîğâğu’l-‘Arabiyye* olan fakat daha çok *es-Şîğâğ* adıyla bilinen eseriyle İsmâil b. Hammâd el-Cevherî de kâfiye düzeni ekolünün kurucusu olarak sözlükbilim tarihi içerisindeki yerini almıştır.²⁴ Cevherî bu eserinde kelimeleri

¹⁸ Attâr, *Muqaddimetü’s-şîğâğ*, s. 96.

¹⁹ M. Sadi Çöğenli-Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1994, s. 124-126.

²⁰ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 196.

²¹ Muhammed Sıddîk Hasan Hân, *el-Bülğa fi uşûli’l-luğa* (nşr. Nezâr Muhammed Mektebî), Beyrut 1988, s. 494.

²² Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 246-247.

²³ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 131-133.

²⁴ Attâr, *Muqaddimetü’s-şîğâğ*, s. 101.

son harflerine göre tertip etmiştir.²⁵ İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kāmûsü'l-muğîş*'i ve Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790)'nin *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*'u bu metodla yazılmış sözlüklerdendir.²⁶

Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsü'l-belâğa*'sındaki tertîb üzere yazılan *el-Mişbâğu'l-münîr*, *Muğîşu'l-muğît*, *el-Bustân*, *Akrabü'l-mevârid*, *el-Mu'cemü'l-vasîş* gibi sözlüklerde bilindiği gibi kelimeler asli harflerine göre tertip edildiği için aramak istediğimiz bir kelimeyi öncelikle zâid harflerden soyutlamamız ve varsa hazf olunmuş harfleri tekrar kelimeye dahil etmemiz gerekiyor. İşte bu işlemlerin, sözlük kullanımını zorlaştırdığını düşünen bazı dilciler yeni bir sistemle kelimeleri telaffuz edildikleri şekilde düzenlemişlerdir. Abdullah el-Alaylî *el-Merci'* adlı eseriyle bu sisteme öncülük etmiştir. Daha sonra Cübrân Mes'ûd, *er-Râid*, Fuâd Efram el-Bustânî *el-Müncidü'l-ebcedî* ve Halîl el-Cer *Larus* adlı eserleriyle bu ekolün temsilcilerinden olmuşlardır.²⁷

II./VIII. asırda başlayan ve gelişimini sürdürerek devam eden Arap dilbilim çalışmalarının yanı sıra sözlükbilim çalışmaları da VII./XIII. yüzyıldan sonra kesintiye uğramış ve bu süreç XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın da bulunduğu bir grup dilbilimci, bu olumsuz gidişe son vermek ve dilbilim ve sözlükbilim çalışmalarını yeniden canlandırmak için çeşitli çalışmalar yapmış ve dil araştırmalarına yeni bir yön vermişlerdir. Ancak bu çalışmalar da uzun soluklu ve kapsamlı olmamıştır.

Arap dilinde sözlükbilim çalışmaları sözkonusu olduğunda zikredilmesi gereken hususlardan biri de Türkler'in İslâmiyet'e girdikten sonra yaptıkları hizmetlerdir. Türkler, Kur'ân, Hadîs ve dînî eserlerin Arapça olması nedeniyle bunları okuyup anlayabilmek için Arap dilini tanımaya ve öğrenmeye büyük önem vermişlerdir. Selçuklu dönemiyle başlayan bu süreç, Osmanlı Dönemi'nde hız kazanarak önemli bir birikimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu arada Arapça-Türkçe sözlük yazım faaliyetleri de bu dönemlerde başlamıştır. Ahmedî (ö. 815/1413)'nin *Mirkâtü'l-edeb*'i, *İbn Melek* (ö. 821/1417'den sonra)'ın *Lugat-ı Feriştahzâde*, Bosnalı Ebu'l-Fazl

²⁵ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 217.

²⁶ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 221-222.

²⁷ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 134.

Muhammed b. Ahmed er-Rûmî'nin *Sübğa-i Şıbyân*'ı, Hasan 'Aynî (ö. 1253/1837)'nin *Nażmü'l-cevâhir*'i, Sünbülzâde Vehbî (ö. 1267/1852)'nin *Nuhbe-i Vehbî*'si, Ahmed-i Dâ'î (ö. 825/1421'den sonra)'nin '*Ukûdü'l-cevâhir*'i bu dönemde yazılmış belli başlı Arapça-Türkçe manzûm sözlüklerdir. Bunun yanında Ahterî (ö. 968/1561)'nin *Ahter-i Kebîr*'i, Vâni Mehmed Efendi (ö. 1000/1592)'nin Türk matbaada basılan ilk kitap olma özelliği taşıyan eseri²⁸ *Vankulu Lugatı*, Abdülmecîd b. Ferişte (ö. 864/1459)'nin *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*'si, Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556)'nin *el-Bâbüsü'l-vasîş fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş*'i, Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820)'nin *el-Okyânüsü'l-basîş fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş*'i, Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1166/1753) 'nin *Lehçetü'l-lugât*'ı mensur sözlükler olup Türkler'in Arapça'ya olan ilgilerinin bir göstergesi olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARI

I. SÖZLÜK YAZIM ÇALIŞMALARININ TARİHİ SÜRECİ

Bu bölümde Doğu ile Batı dünyasında ve Araplarda sözlük çalışmalarının tarihî sürecini ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

A. DOĞU VE BATI DÜNYASINDA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

İlk dönem toplumları, konuştukları kelime sayısı az olduğundan kullandıkları kelimeleri anlama konusunda pek problem yaşamıyorlardı. Ancak kültür ve uygarlığın gelişmesi, değişik toplumların birbirleriyle tanışması ve kaynaşmasıyla birlikte insanların kullandıkları kelimelerin sayısı arttı ve insanlar birbirleriyle anlaşmada bazı problemlerle karşı karşıya kaldılar. Bu problemleri aşma yönünde çeşitli çalışmalar yapmaya yöneldiler. Yaşadıkları toplumda kullanılan fakat anlaşılmayan kelime ve terimleri öğrenebilmek için sözlükler hazırladılar. Bunun yanında insanlar, sadece içinde yaşadıkları toplumla anlaşabilmek için değil başka toplumların dilini öğrenebilmek için de sözlük çalışmaları yapmışlardır.

²⁸ Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası* (trc. Nedret Kuran-Burçoğlu), İstanbul 2004, s. 71.

İlk sözlüğün ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemekle beraber Asurluların diğer toplumlardan önce sözlük çalışmalarına başladığı tespit edilmiştir. Asurbanipal'in kütüphanesinde mîlâttan altı asır önce kil levhalar üzerine yazılmış olarak bulunan Sümerce-Akadça sözlüğün ilk sözlük olduğu tahmin edilmektedir.²⁹ Asurlulardan sonra Çinliler de kendi sözlüklerini hazırlamışlardır. Mîlâttan önce 150 tarihlerinde Hu-Shin'in *Shwo Wan* ve mîlâdî 530 tarihlerinde Ku Ye Wang'ın *Yu pien* adı altında yazdıkları sözlüklerin Çin ve Japon sözlükbilim çalışmalarına esas olan eserler olduğu bilinmektedir.³⁰

Avrupa'da yapılan araştırmalar, Yunanlılar'ın da sözlükbilim sahasında verimli çalışmalar yaptıklarını göstermektedir. Yunanlılar, sözlüklerini farklı şekillerde tertip etmişlerdir. Bir kısım sözlüklerde kelimeler alfabetik olarak sıralanırken bir kısmında da Eflatun Felsefesi veya Hipokrat'ın eserlerinde geçen kelimeleri açıklamaya çalışmıştır. Eski Yunanlılar'da ilk sözlük çalışmasını mîlâdî VIII. yüzyıldan önce İskenderiye'de yaşayan Athenaeus'un yaptığı ileri sürülmektedir. Bu eserin, Yunanca'da seyrek kullanılan ve açıklanması güç kelimeleri bir araya getirdiği belirtilir.³¹ Mîlâdî IV. yüzyılda yaşayan Holladius ve Julius Pollox'un yazdıkları sözlükler de Yunanlılar'ın en eski sözlüklerindendir.³² İmparator Augustus döneminde yaşayan Valerius Flaccus'un *Fî me'âni'l-elfâz* adlı sözlüğü tertîbi bakımından günümüzdeki sözlüklere benzemektedir. Bu sözlük, Araplar'ın meşhûr dircisi İbn Sîde (ö. 458/1066)'nin *el-Muâssâs*'ı gibi belli konulara göre tasnif edilmiştir.³³ Hesychius'un miladî IV. yüzyılda yazdığı *el-Lehecât ve'l-mahalliyyât* adlı sözlük ile Ammonius'un *Arion of Thebes* adlı iştikâka dâir sözlüğü Yunanlılar'a ait diğer sözlüklerdir.³⁴

B.ARAP DİLİNDE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

Câhiliyye döneminden beri dillerine büyük önem veren Araplar, birtakım sebeplerden dolayı sözlük te'lîf çalışmalarına çok geç bir dönemde, II./VIII. yüzyıldan sonra başlamışlardır. Araplar, ümmî bir toplum olmaları ve göçebe tarzında bir hayat sürmelerinin yanında yazılı kültürden çok sözlü kültür geleneğine sâhip oldukları için

²⁹ Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*, Beyrut 1983, II, 617.

³⁰ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 25.

³¹ Attâr, *Muqaddimetü's-sîğâğ*, s. 41.

³² Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 25.

³³ Attâr, *Muqaddimetü's-sîğâğ*, s. 41.

³⁴ Attâr, *Muqaddimetü's-sîğâğ*, s. 42.

başlangıçta sözlük yazımına gereksinim duymamışlardır.³⁵ Ancak fetihler sonucunda İslâm'ın başta Arap Yarımadası olmak üzere Suriye, Irak ve Mısır gibi pek çok bölgeye yayılmasından sonra Araplar, buradaki yerli halkla siyâsî, iktisâdî ve sosyal ilişkilere girmişler ve Arapça asliyetini kaybetmeye başlamıştır. fetihler sonucunda Suriye, Irak ve Mısır gibi pek çok bölgenin İslâm topraklarına katılmasıyla birlikte Araplar buradaki yerli halkla siyâsî, iktisâdî ve sosyal ilişkilere girmişler ve Arapça asliyetini kaybetmeye başlamıştır. Bunun sonucunda dilin hatalı kullanımı anlamına gelen “Lahn” olgusu ortaya çıkmıştır. Arap dilinin yabancı dillerle tanışmasının ortaya çıkardığı bu tehlikeli durum, Araplar'ı Arap dilini korumak gâyesiyle dildeki hatalı kelime ve kullanımları içeren eserler ve sözlükler yazmaya sevk etmiştir.³⁶ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/824), Ebû Osmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Mâzinî (ö. 248/862), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868), Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö. 284/897), Ebû Hilâl el-Askerî (395/1004), Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822) dildeki hatalı kelime ve kullanımları içeren sözlükler yazmışlardır.³⁷

İslâm'la birlikte hem Araplar'ın hem de diğer bölge halklarının hayatında merkezî bir yere sâhip olan Kur'ân'ı ve Hadîs'i doğru bir şekilde anlama arzusu ve gayreti de Arap dilinde sözlük çalışmalarının başlamasında etkili olmuştur. Özellikle Asr-ı Saâdet ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde Müslümanlar, Kur'ân ve hadîslerde anlamını bilmedikleri kelimelerle karşılaşmış ve bunları Hz. Peygamber'e ve birbirlerine sormuşlardır.³⁸ Hatta Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) gibi Arap dilinin inceliklerine vâkıf kişiler bile Hz. Peygamber'in kullandığı bazı kelimeleri anlamakta güçlük çekmişlerdir. Nitekim Hz. Ali, Hz. Peygamber'e “ Ey Allah'ın elçisi! Bir babanın çocukları olduğumuz hâlde sen Araplarla bizim birçoğunu anlamadığımız kelimelerle konuşuyorsun” demiştir.³⁹ Böylece başlangıçta Kur'ân'ı ve hadîsleri anlama gayreti çerçevesinde ortaya çıkan Arap sözlükbilim çalışmalarının tarihî sürecini üç döneme ayırmak mümkündür:

³⁵ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 24.

³⁶ Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 34.

³⁷ Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 34.

³⁸ Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 28.

³⁹ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ġadîs* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanâhî), Beyrut 1904 I, 3.

1. Birinci Dönem

İslâm'ın ilk devresini kapsayan bu dönemde Müslümanlar, Kur'ân'ı ve hadîsleri anlamaya gayret ederken anlamını bilmedikleri kelimeler ve ifâdelerle karşılaşmışlar ve bunları açıklayacak kişilere ve eserlere ihtiyaç duymuşlardır.⁴⁰ Nâfi' b. el-Ezrak'ın Kur'ân'da manâsını bilemediği kelimelere dâir Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)'a sorular sormuş, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)'da Arap şiirinden örnekler getirerek cevap vermiştir.⁴¹ Hz. Ömer (الْأُبَيَّ), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) ise (الْقَاطِر) kelimesini Hz peygamber'e sormuştur.⁴² Bu gibi soru ve diyaloglar, sonraki asırlarda yapılacak olan sözlükbilim çalışmalarına zemîn hazırlamıştır.

2. İkinci Dönem

Bu dönemde dilciler, başlangıçta kelimeleri rastgele bir araya getirirken daha sonra belli bir konuyu esas alarak kelimeleri tertîb etmeye başlamışlardır. Çeşitli konularda dar kapsamlı eserlerin verilmeye çalışıldığı bu dönemde belli mevzûlara ait kelimelerin bir araya getirilip derlenmesiyle sözlük çalışmalarında belli bir mesafe kaydedilmiştir.⁴³ Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 204/819)'nin *Kitâbü'l-Ĥayl*'i, Ebu Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin *Kitâbü'l-Matar* ve *Kitâbü'l-Leben*'i, Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831)'nin *Kitâbü'l-Ĥayl*, *Kitâbü Ĥalki'l-insân*, *Kitâbü'n-Nağl ve'l-kerm*, *Kitâbü'n-Nebât*, *Kitâbü'd-Dârât* ve *Kitâbü Esmâi'l-vuğûş*'u, İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)'nin *Kitâbü'z-Zübâb* adlı eserleri bu dönemin ürünleridir.⁴⁴

3. Üçüncü Dönem

II./VIII. asrın ortalarında başlayan bu dönemde kapsamlı ve sistematik sözlüklerin yazıldığını görüyoruz.⁴⁵ Bu gruba giren sözlükleri, aralarındaki farklılıklar sebebiyle beş ekol hâlinde mütâlaa edebiliriz:

a) Mahreç ve Taklîb Metodu Ekolü

Kurucusu büyük Arap dilcisi Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) olan bu ekolün ilk eseri *Kitâbü'l-'Ayn*'dir. Bu ekolde kelimeler, ilk harflerinin mahreç sırasına göre

⁴⁰ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 26.

⁴¹ Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 28.

⁴² Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 15.

⁴³ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 28.

⁴⁴ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 95-96.

⁴⁵ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 29.

dizilmiştir. Yani tertîbte harflerin mahreçleri esas alınmıştır.⁴⁶ Ancak ekol mensuplarının her biri aynı harfin mahrecini farklı kabul ettiği için harf sırası da değişiklik arz etmiştir.

Bu ekolde aynı harfle başlayan kelimeler “Kitaplar”a taksim edilmiştir.⁴⁷ Bu kitaplar da binâlarına göre bâblara ayrılmıştır. Ancak bâblar bu ekolde yazılmış her sözlükte aynı değildir. Bu tür sözlüklerde farklılık arz eden bu özelliğe göre mesela *Kitâbü’l-Ayn*’da her kitap; sünâî, sülâsî, lefîf, rubâî ve humâsî şeklinde dört bâba ayrılırken, Ebû Ali İsmâîl b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî’nin *el-Bâri’ fi’l-luğa* adlı eserinde her kitap; sünâî, sülâsî, sülâsî, havâşî veya evşâb, rubâî ve humâsî olmak üzere altı bâba ayrılmıştır.⁴⁸ Binâlarına göre aynı bâblar altında toplanmış kelimeler, harflerinin yerleri değiştirilerek, yani taklîb yoluyla oluşturulan kelimelerle aynı yerde zikredilir.⁴⁹ Ancak taklîb yoluyla oluşturulan kelimelerin açıklama sırası başka yerde gelince orada zikredilmezler. Bu özellik, bu ekolde yazılmış sözlükleri kullanırken karşılaşılan güçlüklerin temel nedenidir.⁵⁰ Şimdi bu ekolde yazılmış belli başlı sözlükleri ele alalım:

(1) *Kitâbü’l-Ayn*

Aynı zamanda ekolün ilk eseri olan *Kitâbü’l-Ayn*, yaygın kanaate göre⁵¹ Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)’e aittir. Bu eser Arap sözlükbilim tarihinde dönüm noktası sayılabilecek bir eserdir. İlk defa *Kitâbü’l-Ayn*’da kelimelerin tertîbinde belli bir yöntem izlenmiştir. ‘Ayn harfiyle başladığı için bu ismi alan eserde kelimeler boğaz ve dudak harflerine göre sıralanmış ve bir kelimenin önce anlamı verilmiş, daha sonra taklîb metoduyla aynı kelimenin harflerinin yerleri değiştirilerek yeni kelimelerin manâları açıklanmıştır. Kelimelerin tertîbinde zâid veya maktûb harfler dikkate alınmayıp aslî harfler esas alınmıştır. Bütün kelimelerin maktûbları belirtilmiş, bunlardan manâları olmayanlar “mühmel” olarak adlandırılmıştır. Eser alfabetik olarak

⁴⁶ Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, I, 428.

⁴⁷ Attâr, *Muḳaddimetü’s-şîğâğ*, s. 95.

⁴⁸ Attâr, *Muḳaddimetü’s-şîğâğ*, s. 97.

⁴⁹ Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, I, 428.

⁵⁰ Attâr, *Muḳaddimetü’s-şîğâğ*, s. 57.

⁵¹ *Kitâbü’l-Ayn*’ın Halîl b. Ahmed’e nisbet edilmesi konusunda bkz. Attâr, *Muḳaddimetü’s-Sihâh*, s. 58-70; Taşköprüzâde, *Miftâḡu’s-Sa‘âde ve Mişbâḡu’s-Siyâde* (nşr. Abdülvehhâb Ebu’n-Nûr-Kâmil Kâmil Bekrî), I, 106-107.

göre yirmi sekiz bölüme ayrılmıştır. Her bölüm “Kitap” adıyla isimlendirilmiştir. Her “kitap” sünâî, sülâsî, rubâî ve humâsî olmak üzere dört bâba ayrılmıştır.⁵²

Kitâbü’l-‘Ayn bütün bu özelliklerinin yanında çeşitli yönlerden eleştiriye tabi tutulmuştur. Sözlüğün kullanımının zor olması, bazı kelimelerde sarf ve ıstikak hatalarının bulunması, eserde göze çarpan kusurlar olarak zikredilmiştir.⁵³ Ayrıca Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-Ayn*’ın tertibinde Hint ve Yunan alfabesinden etkilendiği de ileri sürülmüştür.⁵⁴

(2) el-Bârî‘ fi’l-luğa

Endülüslü dil âlimi Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kālî el-Bağdâdî (ö. 356/967) ’ye ait bu sözlükte, *Kitâbü’l-‘Ayn*’da olduğu gibi taklîb yöntemi uygulanmış ve kelimeler, sünâî, sülâsî ve rubâî olmak üzere üç bâba ayrılmıştır. Ses isimlerine de yer verilen eserde hatadan korunmak için bazen yazı bazen de meşhûr bir vezinle kelimenin nasıl telaffuz edildiği belirtilmiştir.⁵⁵

Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kālî el-Bağdâdî(ö. 356/967) ’nin öğrencisi Muhammed el-Fihri, *el-Bârî‘ fi’l-luğa*’ya *Cevâmî‘u kitâbi’l-Bârî‘* isimli bir tekmile yazarken, vezir Ebû Mervân Abdülmelik b. Sirâc da esere bir haşiye yazmıştır.⁵⁶

el-Bârî‘ fi’l-luğa, kullanımının zor olmasının yanında kelimelere getirilen örneklerde çokça tekrara kaçması ve bazı açıklamaların birbiriyle çelişmesi yönüyle eleştirilmiştir.⁵⁷

(3) Tehzîbü’l-luğa

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)’ye ait *Tehzîbü’l-luğa* adlı eseri, *Kitâbü’l-‘Ayn*’ın genişletilmiş bir şekli olarak görmek mümkündür.⁵⁸ Ezherî, *Tehzîbü’l-luğa*’da *Kitâbü’l-‘Ayn*’dan nakillerde bulunmuş ve bunun üzerine yeni ilaveler yapmıştır. Bunun yanında şehir, yer ve su kaynakları

⁵² Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fi usûli’l-luğa*, s. 479.

⁵³ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü’l-luğaviyyetü’l-‘Arabiyye*, s. 49.

⁵⁴ Corci Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, I, 429.

⁵⁵ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 198.

⁵⁶ Süleyman Tülücü, “el-Bârî”, *DİA*, V, 73.

⁵⁷ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü’l-luğaviyyetü’l-‘Arabiyye*, s. 65.

⁵⁸ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 199.

isimlerine yer vermiştir.⁵⁹ *Tehzîbü'l-luğa*, daha sonra yazılan *el-'Ubâb*, *Muhtâru's-sîğâğ*, *Lisânü'l-'Arab* ve *Tâcü'l-'arûs* gibi eserlere kaynaklık etmiştir.⁶⁰

Tehzîbü'l-luğa da bu ekolün diğer sözlükleri gibi kullanışlı olmaması dolayısıyla eleştirilmiştir. Bunun yanında kelimeleri açıklarken tafsîlâta kaçması eserin hacminin büyümesine sebep olmuştur.⁶¹

b) Özel Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekolün ilk temsilcisi *Cemheretü'l-luğa* adlı eseri ile İbn Düreyd (ö. 321/933)'dir. Diğer temsilci, *Mücmelü'l-luğa* ve *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa* adlı eserleri ile Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004) 'dir.⁶² Bu ekolde kelimeler aslî harflerine göre tertîb edilmiştir. Aslî harflerine göre sıralanmış kelimelerle bunların harflerinin yerlerinin değiştirilmesiyle oluşan kelimeler aynı yerde verilmiştir.⁶³ Şimdi bu ekolün sözlüklerini tanıyalım:

(1) Cemheretü'l-luğa

Meşhûr Arap dili âlimi, şâir ve edîp İbn Düreyd (ö. 321/933)'in yazdığı bu eser alfabetik olarak düzenlenen ilk Arapça sözlüktür. Genellikle bilinen kelimelerin bulunduğu sözlükte nâdir ve garîb kelimeler azınlıktadır. Eser, kelimelerin aslî harfleri esas alınarak on üç bölüm hâlinde düzenlenmiştir.⁶⁴ İlk on iki bölüm sözlüğe ayrılırken son bölümde Arap diline dâir çeşitli konular yer almaktadır. *Kitâbü'l-'Ayn*'dan nakilde bulunan eserde tekrarlar oldukça fazladır.⁶⁵

(2) Mücmelü'l-luğa

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004)'ye *Mücmelü'l-luğa*'da sadece sahîh kelimelere yer verilmiştir. *Kitâbü'l-'Ayn*'ın etkisinin görüldüğü eser, alfabetik olarak bölümlere ayrılmış olup her bölüm hemze ile başlayıp yâ ile biter. Her bölüm sünâî mudâ'af, sülâsî asıllar ve üçten fazla aslî harfe sahip olanlar olmak

⁵⁹ Attâr, *Muḥaddimetü's-sîğâğ*, s. 85.

⁶⁰ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 60.

⁶¹ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 60.

⁶² Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 195.

⁶³ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 77.

⁶⁴ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğâ fî uşûli'l-luğa*, s. 370.

⁶⁵ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 82.

üzere üç kısma ayrılır. İlk iki bölümde kelimeler ilk harfleri esas alınarak sıralanmıştır.⁶⁶

(3) Mu‘cemü mekâyîsi’l-luğa

Bu sözlük de Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004)’ye aittir. Müellif bu eserinde de daha önce hazırlamış olduğu *Mücmelü’l-luğa*’daki yöntemi uygulamıştır.

c) Mutâd Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekolde kelimeler kök harflerinin ilk harfine göre alfabetik olarak tertip edilmiş ancak taklîb sistemi uygulanmamıştır.⁶⁷ Bu gruptaki sözlüklerin öncülüğünü Zemahşerî (ö. 538/1144)’nin *Esâsü’l-belâğa*’sı yapmaktadır.⁶⁸ Diğer sözlükler, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)’nin *Muhtâru’s-şîğâğ*’ı ve Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368)’nin *el-Mişbâğu’l-münîr*’idir.⁶⁹

(1) Esâsü’l-belâğa

Ünlü dil âlimi Zemahşerî (ö. 538/1144)’ye ait olan eser, Arap dilinin kaynak eserlerinden biridir. Zemahşerî (ö. 538/1144), eserde önce kelimenin lugat manâsını daha sonra mecâzî manâsını verir. Eserin kaynaklarını âyetler, hadîsler meseller ve secili ifâdeler oluşturur.⁷⁰

(2) Muhtâru’s-şîğâğ

Muhammed. b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)’nin bu eseri, Cevherî (ö. 400/1009)’nin *es-Şîğâğ*’ının bir özeti mâhiyetindedir. Eser, *es-Şîğâğ*’tan özellikle Kur’ân ve Hadîs’de geçen kelimeler seçilerek hazırlanmıştır.⁷¹

(3) el-Mişbâğu’l-münîr

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368) tarafından yazılan *el-Mişbâğu’l-münîr*, Gazâlî (ö. 505/1111)’nin *el-Vecîz* adlı eserine İmâm er-Râfi’î

⁶⁶ Attâr, *Muqaddimetü’s-şîğâğ*, s. 88.

⁶⁷ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 242.

⁶⁸ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 246.

⁶⁹ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fî usûli’l-luğa*, s. 503.

⁷⁰ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü’l-me‘âcim*, s. 242.

⁷¹ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 131.

tarafından yazılan *Fetġu'l-‘azîz fî şerġi'l-Vecîz* adlı şerhteki garîb kelimeleri açıklayan bir sözlüktür. Kelimelerin, alfabetik olarak sıralandığı eserde müellif, kelimeleri açıklarken birtakım ilâveler de yapmıştır.⁷²

d) Kâfiye Düzeni Ekolü

Bu ekolün kurucusu, *Tâcü'l-luġa ve şîġâġu'l-‘Arabiyye* adlı sözlüğü ile Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009)'dir. Cevherî (ö. 400/1009), daha çok *es-Şîġâġ* adıyla bilinen bu eserinde kelimelerin tertîbinde son harfî esas olarak sözlükçülükte yeni bir sistemin de başlatıcısı olmuştur. Bu ekolde kelimelerin son harfî “bâb”, ilk harfî “fasıl” olarak isimlendirilmiştir.⁷³ Bu gruba giren diğer sözlükler; Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790)'nin *Tâcü'l-‘arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*'u, Sâġânî (950/1252)'nin *el-‘Ubâb*'ı, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-‘Arab*'ı ve Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muġîş*'idir.⁷⁴

(1) Tâcü'l-luġa ve şîġâġu'l-‘Arabiyye

Arap dilinin önde gelen dilcilerinden Cevherî (ö. 400/1009), daha çok *es-Şîġâġ* adıyla bilinen bu eserinde, kelimelerin tertîbinde son harfî esas almıştır. Müellif, eserinde sadece sahîh ve güvenilir kelimeleri derlediği için eserine *es-Şîġâġ* adını vermiştir.

(2) Lisânü'l-‘Arab

İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un yazdığı bu sözlük Arap dilinin en hacimli sözlüğüdür. Kelimelerin tertibinde son harflerinin esas alındığı eserde *el-Muġkem*, *es-Şîġâġ* gibi sözlüklerden büyük ölçüde yararlanılmıştır.⁷⁵ Yaklaşık 80.000 maddeyi ihtiva eden sözlükte kelimelerin açıklanmasında ayet, hadis, şiir, emsal gibi kaynaklar örnek olarak kullanılmıştır.⁷⁶

(3) el-Kâmûsü'l-muġîş

⁷² Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 132.

⁷³ Attâr, *Muġaddimetü's-şîġâġ*, s. 101.

⁷⁴ Emîl Yakûb, *el-Me‘âcimü'l-luġaviyyetü'l-‘Arabiyye*, s. 104.

⁷⁵ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülġa fî uşûli'l-luġa*, s. 486.

⁷⁶ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu‘cemü'l-me‘âcim*, s. 220.

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin kaleme aldığı eserde kelimeler son harfleri esas alınarak tertîb edilmiştir.⁷⁷ Eser, Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556) tarafından *el-Bâbü'sü'l-vasîş fi tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş* adıyla ve Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820) tarafından *el-Okyânûsü'l-basîş fi tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁷⁸

(4) Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs

Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790)'ye ait eser, kâfiye ekolünün bütün özelliklerini taşır. *el-Kāmûsü'l-muğîş*'in en önemli şerhlerinden biri olan bu sözlükte Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), kelimeleri açıklarken pek çok şevâhid zikretmiştir.⁷⁹

e) Kelimenin Telaffuz Şekline Göre Alfabetik Düzen Ekolü

Bu ekol kök harflerini esas alan alfabetik sözlük yazımının, özellikle Arapça'yı yeni öğrenenler için oluşturduğu problemleri gören çağdaş dilciler tarafından geliştirilmiştir. Bu ekole bağlı olan sözlüklerde kelimeler, köküne bakılmaksızın telaffuz edildiği şekliyle ve alfabetik olarak dizilmiştir. Ancak bazı dilciler, kelimenin köküyle irtibatını kopardığı için bu tertîbi uygun görmemişlerdir.⁸⁰ Abdullah el-Alayli'nin, *el-Merci*'i ile başlayan bu sistemde sözlük yazımı Cübrân Mes'ûd'un *er-Râid*'i, Fuâd Efram el-Bustânî'nin *el-Müncidü'l-ebcedî*'si ve Halîl el-Cer'in *Larus*'u ile devam etmiştir.⁸¹

II. SÖZLÜK ÇEŞİTLERİ

Sözlükler belli bir amaç doğrultusunda hazırlanırlar ve bu amaca uygun olarak da Bunun bir sonucu olarak sözlükler pek çok açıdan sınıflandırılmıştır. Bir kısım sözlükler konusuna göre tertip edilirken, bir kısmı alfabetik olarak düzenlenir. Yine bir kısım genel kullanım amaçlı olurken bir kısım öğrenim amaçlı olarak hazırlanır. Sözlükler bunun gibi daha birçok sınıflandırmaya tabi tutulabilirler. Biz de bu bölümde

⁷⁷ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 120.

⁷⁸ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fi usûli'l-luğa*, s. 446.

⁷⁹ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fi usûli'l-luğa*, s. 351.

⁸⁰ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 163.

⁸¹ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 164-165.

sözlükleri, mevzûuna göre alfabetik olarak ve tek konulu sözlükler olmak üzere üç bölümde incelemeye çalıştık.

A. MEVZÛUNA GÖRE SÖZLÜKLER

Mevzûuna göre tertîb edilen sözlükler, belli bir konuyu esas alıp o konuyla ilgili kelimeleri bir araya getirirler. Bu tür sözlükler, özellikle belli bir alanda araştırma yapanlar için başvuru niteliğinde eserlerdir.

1. Kur'ân Sözlükleri

Kur'ân'daki garîb lafızların manâlarını açıklamak üzere yazılmış olan bu sözlükler, genelde “Garîbü'l-Kur'an”, “Me'âni'l-Kur'ân” ve Mecâzü'l-Kur'ân” adlarını taşır. Bu eserler, özellikle İslâm coğrafyasının genişleyip Arap olmayan toplumların da Müslüman olmasıyla artış göstermiştir.⁸² Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/839) ve İbnü's-Sikkât (ö. 244/858)'in *Garîbü'l-Kur'ânlar*'ı, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/824)'nın *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı⁸³, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (ö. 330/940)'nin *Nüzhetü'l-Kulûb*'ü, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)'nin *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-ğadîş*'i ve Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'nin *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*'ı bu alanın başlıca örnekleridir.⁸⁴

2. Hadîs Sözlükleri

Dil âlimleri bir yandan Kur'ân'daki garîb lafızları açıklamaya çalışırken bir yandan da Hz. Peygamber'in hadîslerindeki garîb lafızları açıklamaya çalışmışlardır. Hadîsleri ve eski metinleri doğru anlama ve Arapça'nın zengin dil hazinesini tespit etme düşüncesiyle yazılan bu eserler, “Garîbü'l-Hadîs” adı altında toplanmıştır. Garîbü'l-Hadîs'e dâir ilk eseri kimin yazdığı konusunda kaynaklar farklı isimler zikreder. İbnü'n-Nedîm, Ebû Adnân Abdurrahmân b. Abdül'alâ es-Sülemî (ö. 250/864)'yi bu konuda öncü kabul ederken⁸⁵ umûmî görüşe göre Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 210/824) Garîbü'l-Hadîs alanında eser yazan ilk kişidir.⁸⁶ Ebû Amr eş-Şeybânî (204/819), Ebû

⁸² İsmail Cerrahoğlu, “Garîbü'l-Kur'ân”, *DİA*, XIII, 380.

⁸³ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 113.

⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. Rıza Teceddüd), Tahran 1971, s. 37.

⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 51.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-ğadîş*, I, 5.

Ali Muhammed b. el-Müstenîr Kutrub (ö. 206/821), Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831), Ebû Zeyd el-Ensârî (215/830), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/839), Ebû Muhammed Seleme b. Âsım el-Kûfî (270/885), Muhammed b. Ziyâd (ö. 207/822) ve İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)'nin *Ġarîbü'l-ġadîs*'leri bu alanda yazılmış diğer eserler arasında zikredilebilir.⁸⁷

Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Fâîk fî ġarîbi'l-ġadîs*'inde kelimeler ilk harfe göre ve alfabetik olarak sıralanmış olmakla birlikte bir hadîsteki bütün ġarîb kelimeler bir arada açıklandığı için aranan kelimeler kolayca bulunamamaktadır. Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)'in *en-Nihâye fî ġarîbi'l-ġadîs*'i ise ihtivâ ettiği ġarîb kelimelerin kısa ve özlü bir şekilde açıklanması özelliğiyle kendinden önce yazılan *Ġarîbü'l-ġadîsler*'den ayrılır.⁸⁸

3. Fıkıh Sözlükleri

İslamî ilimler arasında önemli bir mevkiye sahip fıkıh ilminin de kendine özgü ıstılahları vardır ve bu terimler herkes tarafından anlaşılmaz. Bu ıstılahların îzâhı için âlimler eserler kaleme almış ve bu eserler *Ġarîbü'l-Fıkıh* adı altında toplanmıştır. Bu eserlerin ortak özelliği, fıkıh alanında yazılmış eserlerde geçen ġarîp lafızları açıklarken şiirden çok hadislerle istişhâda önem vermeleridir.⁸⁹ Bu eselerden bazıları fakih ve muhaddislerin biyografileri için bablar tahsis etmişlerdir. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)'nin *ez-Žâhir fî ġarîbi elfâzi's-Şafîi*'si, Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseî (ö. 537/1142)'nin *Tilbetü't-talebe fî'l-ıstılâġâtı'l-fıkhiyye*'si, Ebu'l-Feth Burhâneddin Nâsır b. Abdüsseyyid el-Mutarriżî (ö. 610/1213)'nin *el-Muġrib fî tertîbi'l-mu'rib*'i, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ en-Nevevî (ö. 676/1277)'nin *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luġât*'ı, ġarîb fıkıh terimlerini açıklayan eserlerden bazılarıdır.⁹⁰

4. Ġarîbü'l-Musannefler

Bu tür eserler, belli mevzûlar yerine pek çok mevzûyu içerir. Kelimeler, konulara göre tertîb edilmiş ve konular bâblar hâlinde ele alınmıştır. İbnü's-Sikkî (ö.

⁸⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ġarîbü'l-Hadîs", *DİA*, XIII, 376.

⁸⁸ M. Yaşar Kandemir, "Ġarîbü'l-Hadîs", *DİA*, XIII, 377.

⁸⁹ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 116.

⁹⁰ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 116.

244/858)'in *Kenzü'l-ğuffâz*'ı, Kürâunneml (ö. 310/922)'in *el-Münecced fi'l-luğa*'sı⁹¹, İbn Sîde (ö. 458/1066) 'nin *el-Muḥaṣṣaṣ*'ı bu tür sözlüklerin en önemlileridir.⁹²

5. Terim Sözlükleri

Bu sözlükler, çeşitli ilim dallarına ait ıstılâhları açıklayan sözlüklerdir. Muhammed b. Ahmed el-Harizmî (ö. 387/997)'nin *Mefâtîḥu'l-'ulûm*'u, Seyyid Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413)'nin *et-Ta'rîfât*'ı, Tehânevî (ö. 1158/1745)'nin *Keşşâfü'ş tılâhâti'l-fünûn*'u, Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (1095/1684)'nin *el-Küllîyyât*'ı bu tür sözlüklerin belli başlılarıdır.⁹³

B. ALFABETİK SÖZLÜKLER

Alfabetik gruba giren sözlüklerden Arap dilinde sözlük çalışmaları bölümünde geniş bir şekilde bahsetmiştik. Burada yeri geldiği için kısaca değinip geçeceğiz.

1. Mahreç Sistemine Dayalı Sözlükler

Mahreç sistemine dayalı sözlüklerin öncüsü Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'in *Kitâbü'l-'Ayn* adlı sözlüğüdür. Eserde harfler mahreçlerine göre tertîb edilmiş ve taklîb sistemi uygulanmıştır.⁹⁴

Bu grubun diğer bir temsilcisi Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kālî el-Bağdâdî'nin *el-Bâri' fi'l-luğa* adlı eseridir. Bu eser aynı zamanda Endülüs'te te'lîf edilmiş ilk büyük Arapça sözlüktür.⁹⁵

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbü'l-luğa*'sı da kelimeleri harflerin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiş bir sözlüktür.⁹⁶

⁹¹ İsmail Durmuş, "Kürâunneml", DİA, XVI, 561.

⁹² Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 118.

⁹³ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 49.

⁹⁴ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 46.

⁹⁵ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 198.

⁹⁶ Attâr, *Muḥaddimetü's-sîğâğ*, s. 85.

2. Son Harf Sistemine Dayalı Sözlükler

Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şîğâğ* ile geliştirdiği bu sistemde kelimeler, kök harflerinin son harfine göre tertip edilmiştir. *es-Şîğâğ*, yalnız güvenilir kelimeleri ihtivâ ettiği için bu adı almıştır. Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267), *es-Şîğâğ*'ı *Muhtâru's-Şîğâğ* adıyla ihtisâr etmiştir. *es-Sihâh*, Mehmed Vânî Efendi (ö. 1000/1592) tarafından *Vankulu Lugatı* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁹⁷

İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961)'nin *Dîvânü'l-edeb*'i bu tertîbe dayalı olarak hazırlanmıştır. Müellif, eseri kitâbü's-sâlim, kitâbü'l-mudâ'af, kitâbü'l-misâl, kitâbü zevâtî's-selâse, kitâbü zevâtî'l-erba'a ve kitâbü'l-hemze olmak üzere altı bölüme ayırmış, her bölümde önce isimleri sonra da fiilleri zikretmiştir.⁹⁸

Bu gruba giren diğer bir sözlük, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânü'l-'Arab*'ıdır. Eserde yaklaşık 80.000 maddeye yer verilmiş ve maddelerin açıklanmasında âyet, hadîs, şiir, emsâl gibi kaynaklar şevâhid olarak zikredilmiştir.⁹⁹

Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kāmûsü'l-muğîş*'i de kelimeleri, son harf esas alınarak hazırlanmış sözlüklerden biridir. Esere *Lisânü'l-'Arab*'ın maddeleri alınmış ancak şevâhid ve kaynakları alınmamıştır. Eserin diğer bir özelliği de, tertîb edilen kelimelerin orta harflerinin ötre veya esre durumunda harekelenmiş olmasıdır. Orta harfte herhangi bir hareke yoksa üstün ile okunacak demektir.¹⁰⁰

Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) de *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs* adlı sözlüğü ile bu ekolün temsilcileri arasına girmiştir. *el-Kāmûsü'l-muğîş*'in önemli şerhlerinden biri olan *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*, *el-Kāmûsü'l-muğîş*'ten çok *Lisânü'l-'Arab*'a benzemektedir.

3. İlk Harf ve Taklib Esasına Dayalı Sözlükler

İbn Düreyd (ö. 321/933)'in *Cemheretü'l-luğa*'sı bu sistemde te'lîf edilen ilk sözlüktür. İbn Düreyd (ö. 321/933), eserde Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) gibi taklîb sistemini uygulamakla birlikte kelimelerin sıralanmasında mahreç metodunu terk ederek

⁹⁷ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 216.

⁹⁸ Attâr, *Muqaddimetü's-Şîğâğ*, s. 81.

⁹⁹ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 220.

¹⁰⁰ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fî usûli'l-luğa*, s. 351.

alfabetik metodu benimsemiştir.¹⁰¹ Aslî ilk harflerine göre dizilmiş olan kelimelerle bunlardaki harflerin yer değiştirilmesiyle oluşan yeni kelimeler aynı yerde zikredilmiştir. On üç bölümden oluşan eserin son bölümü Arapça'nın muhtelif meselelerine ayrılmıştır.¹⁰²

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (395/1004)'nin *Mücmelü'l-luğa* ve *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa* adlı eserleri de bu düzene göre yazılmış sözlüklerdir.

4. İlk Harf Esasına Dayalı Sözlükler

Kelimelerin ilk harflerinin esas alınarak alfabetik olarak zikredildiği ve taklîb sisteminin kullanılmadığı bu sistemde yazılan ilk eser, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsü'l-belâğa*'sıdır.¹⁰³

Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267)'nin, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şîğâğ*'ından ihtisâr ederek hazırladığı *Muhtâru's-şîğâğ* da bu ekole mensup sözlüklerden biridir. Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö. 666/1267), eserine Kur'ân ve hadîslerde geçen kelimeleri almaya özen göstermiştir.¹⁰⁴

Bu metotla yazılan diğer bir sözlük, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368)'nin *el-Mişbâğu'l-münîr* adlı eseridir. Bu eserde, İmam Gazâlî (ö. 505/1111)'nin *el-Vecîz* adlı eserinin İmâm er-Râfîî tarafından yapılmış bir şerhi olan *Fethu'l-'azîz fî şerhi'l-Vecîz*'de geçen kelimelerin izahı yapılmaktadır.¹⁰⁵

5. Telaffuza Dayalı Sözlükler

Bir kelimeyi bulmak için kök harflerinin tespit edilmesi, mahzuf harflerin iadesi gibi işlemleri gerektirecek şekilde hazırlanmış sözlüklerin bazı dilciler tarafından kullanımı zor görülmüş ve telaffuza dayalı sözlükler te'lîf edilmesi yoluna gidilmiştir. Abdullah el-Alaylî'nin *el-Merci*'i, bu sisteme öncülük etmiş, daha sonra Cübrân

¹⁰¹ Muhammed Sıddîk Hasan Han, *el-Bülğa fî uşûli'l-luğa*, s. 370.

¹⁰² Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 130.

¹⁰³ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 242.

¹⁰⁴ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 131.

¹⁰⁵ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 132.

Mes'ûd *er-Râid*'i, Fuad Efram el-Bustânî *el-Müncidü'l-ebcedî* adlı sözlükleri yazmışlardır.¹⁰⁶

C. TEK KONULU SÖZLÜKLER

Tek konulu sözlüklerde birtakım varlıklar ve unsurlar ön plana çıkarılır. Dilin kelimeleri arasından seçme yapılır.

1. Ülke ve Yer İsimleri Sözlükleri

Klasik dönem dilcileri, Câhiliye ve İslâm sonrası dönem şiiirlerinde ve Hz. Peygamber'in hadîslerinde geçen yer ve bölge isimleriyle ilgili olarak eserler kaleme almışlardır. Bu tür eserler önceleri dilciler ve edebiyatçılar tarafından yazılırken daha sonra tarihçiler ve coğrafyacılar da yer ve bölge isimleriyle ilgili olarak sözlük te'lîf etmişlerdir. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekrî (487/1094)'nin *Mu'cemü me'sta'cem min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*'i ile Yâkût el-Hamevî (626/1229)'nin *Kitâbü Mu'cemi'l-büldân*'ı Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831)'nin *Kitâbü'd-Dârât ve Miyâhü'l-'Arab*'ı, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emkine*'si bu türün örnekleridir.¹⁰⁷

2. Hatalı Kelime Sözlükleri

Hatalı kullanım ve yanlış ifâdeler anlamına gelen “Lahn” olgusu, İslâm dîninin Arap olmayan toplumlar arasında yayılmasından sonra bu toplumların Arap dilini yanlış kullanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Arap dilcileri, Arap dilinin fesâhatına zarar veren dildeki hatalı kullanımlara, kırâatteki hatalı okuyuşlara ve hadîslerdeki ifâde bozukluklarına bir çözüm bulmak için hatalı söylenen ve dile yanlış yerleşmiş kelimeleri ihtivâ eden sözlükler yazmışlardır.¹⁰⁸ Bu sözlüklerin bir kısmı halkın kullandığı yanlış kelime ve kavramları içerir ki bunlar için “Lahnü'l-Âmme” tabiri kullanılır. Bir kısmı da ilim adamlarının yanlış kullanımlarını ihtivâ eder. Bunlar da “Lahnü'l-Havâss” tabiriyle ifâde edilir. Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) *Mâ telganü fîhi'l-Âmme*, Ebû Osmân b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Mâzinî (ö. 248/862), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/868), Ebû Hanîfe ed-Dineverî (ö. 290/902), *Lağnü'l-Âmme* adıyla eserler yazarken, Ebû Abdillâh Radiyyüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Hanbelî

¹⁰⁶ Emîl Yakûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, s. 164.

¹⁰⁷ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 129-130.

¹⁰⁸ Attâr, *Muḳaddimetü's-şîğâğ*, s. 33.

(ö. 971/1563) *Sehmü'l-elğâz fî vehmi'l-elfâz* ve Ebû Muhammed Kâsım b. Ali el-Harîrî (ö. 516/1122) *Durretü'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâss*, Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1004) *Lağnü'l-hâşşa*, İbnü's-Sikkât (ö. 244/858) *İslâgu'l-mantık* adıyla eserler kaleme almışlardır.¹⁰⁹

3. Nevâdir Sözlükleri

Dilde az kullanılan kelimeleri içeren sözlüklere “Nevâdir Sözlükleri” adı verilmektedir. İbnü'n-Nedîm nevâdir türünde ilk eseri Basra dil ekolü öncülerinden Ebû Amr b. 'Alâ'nın yazdığını kaydeder.¹¹⁰ Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'nin yazmış olduğu *en-Nevâdir fî'l-luğa* adlı eser ise nevâdir konusunda günümüze ulaşan en eski eserlerden biridir. Müellif, eserinde nâdir kelimelerin karşılığı olan meşhûr lafızları belirtmiştir.¹¹¹ Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 204/819), Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831), İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846) de *Kitâbü'n-Nevâdir* adıyla eserler kaleme almışlardır.¹¹²

4. Eşanlamlı ve Zıt Anlamlı Kelime Sözlükleri

Bu tür sözlüklerde bir kelime eş ve zıt anlamıyla tanımlanmaktadır. Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831)'nin *Kitâbü'l-Ezdâd* ve *Kitâbü'l-Müterâdif*'i, İbnü's-Sikkât (ö. 244/858)'in *Kitâbü'l-Ezdâd*'ı, Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin *el-Ezdâd*'ı, Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/940) *Kitâbü'l-Ezdâd*'ı bu tür sözlüklerden bazılarıdır. Bunlardan özellikle Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)'nin eseri karşıt anlamli kelimeleri içeren en kapsamlı sözlüklerden biridir. Müellifin Kur'ân, hadîs ve şiirden yaptığı istişhâdlar sözlüğün değerini arttırmıştır.¹¹³

5. Deyim ve Atasözü Sözlükleri

Arapça'da deyim, (التعبير/الإصطلاح) terimleriyle ifâde edilirken atasözü, (المثل) terimiyle ifâde edilir. (المثل)'in cem'isi (الأمثال) şeklinde gelir. Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî (ö. 170/786)'nin *Kitâbü'l-Emşâl*'i günümüze ulaşan en eski mesel kitabıdır.

¹⁰⁹ Attâr, *Muḥaddimetü's-sîğâğ*, s. 34.

¹¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 96.

¹¹¹ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 156.

¹¹² Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 54-55.

¹¹³ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 160.

Câhiliyye dönemi edebiyatı için önemli bir kaynak olan eserde câhiliyye dönemi savaşları, ileri gelenleri, kabîleler vb. konular üzerine söylenmiş atasözlerinin açıklaması yapılmaktadır.¹¹⁴ Müerric es-Sedûsî(ö. 195/810) *Kitâbü'l-Emşâl*'inde atasözlerinin yanı sıra dilbilgisi konularında da açıklamalar yapmıştır.¹¹⁵ Ebû İkrime ed-Dâbbî (ö. 250/864 , *Kitâbü'l-Emşâl*'inde mesellerdeki garîp kelimeleri dil ve nahiv açısından açıklamıştır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395/1004))'nin *Cemheretü'l-emşâl*'i ise mesel alanında yazılmış en hacimli eserlerden biridir. Eserde yaklaşık 3000 mesel vardır.¹¹⁶ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 223/837)'nin *Kitâbü'l-Emşâl*'i, Mufaddal b. Seleme (ö. 290/902)'nin *Kitâbü'l-Fâhîr*'i, Hamza b. Hasan el-İsfahânî (ö. 351/962)'nin *ed-Dürretü'l-fâhîra*'sı Ebû Bekir Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)'nin *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*'ı, Ebû Mansûr es-Se'âlibî (ö. 429/1038)'nin *et-Temşîl ve'l-muğâêara*'sı, Ebu'l-Fadl Ahmed b. el-Meydânî (ö. 518/1124)'nin *Mecma'u'l-emşâl*'i ve Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Müstaşşâ fî emşâli'l-'Arab*'ı yazılmış diğer mesel kitaplarıdır.¹¹⁷

6. Lehçe Sözlükleri

Lehçe sözlükleri değişik lehçeleri yazı dilindeki karşılıklarıyla açıklayarak ele alan sözlüklerdir. Lehçelerin müfredâtını derleyen ilk eseri Yûnus b. Habîb el-Basrî(ö. 182/798) yazmıştır. Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 210/824), Ebû Sa'îd el-Asma'î (ö. 216/831) lehçe sözlükleri yazan diğer müelliflerdir.¹¹⁸

¹¹⁴ İsmail Durmuş, "Mesel", DİA, XXIX, 296.

¹¹⁵ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 100.

¹¹⁶ Çöğenli, *Kaynaklar*, s. 103.

¹¹⁷ Çöğenli, *Kaynaklar*, s.102-105.

¹¹⁸ Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl, *Mu'cemü'l-me'âcim*, s. 51-52.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DÖNEMİ ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

I. TÜRKÇE'DE ARAPÇA SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

IX. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslâm'a giren Türkler, Kur'ân, Hadîs ve dînî eserlerin Arapça olması sebebiyle bunları okuyup anlayabilmek için Arap diline büyük önem vermiş ve fıkıh, hadis, tefsir, kelâm, tasavvuf gibi ilimlerin yanı sıra dil ilimleri sahasında Türkçe hattâ Arapça eserler kaleme almışlardır.¹¹⁹ Türkler, bunun yanında Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlük yazım faâliyetine de girişmişlerdir. Selçuklular döneminde yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud'un, Araplar'a Türkçe'yi öğretmek için 466/1074 yılında yazdığı *Dîvânü lugâti't-Türk* adlı Türkçe-Arapça sözlük, ilk Türk dili sözlüğüdür.¹²⁰ *Dîvânü lugâti't-Türk* ile başlayan Arapça-Türkçe ve Türkçe-Arapça sözlük yazım faâliyetleri, Osmanlı Dönemi'nde artarak devam etmiştir. Abdülmecîd b. Ferište (ö. 864/1459)'nin *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî'si Kur'ân'da* geçen kelimeleri ihtivâ eder.¹²¹ Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556)'nin *el-Bâbüsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş*'i, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-muğîş* adlı eserinin ilk Türkçe tercümesidir. Merkezzâde Ahmed Efendi'den sonra *el-Kâmûsü'l-muğîş*'i Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820) *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir.¹²² Ahterî (ö. 968/1561)'nin meşhûr sözlüğü *Ahter-i Kebîr*, çok kullanılan kelimeleri ihtivâ etmesi sebebiyle bir el lugatı hâline gelmiştir.¹²³ Vâni Mehmed Efendi (ö. 1000/1592)'nin *Vankulu Lugatı*, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şîğâğ* adlı meşhûr sözlüğünün Türkçe tercümesidir.¹²⁴ İshâk Hocası Ahmed Efendi (ö. 1120/1708)'nin *Akşâ'l-ereb fî tercemeti Muḳaddimetü'l-edeb*'i, ünlü dil âlimi Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Muḳaddimetü'l-edeb* adlı sözlüğünün Türkçe tercümesidir.¹²⁵ Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1166/1753)'nin *Lehçetü'l-lugāt*'ı Türkçe kelimeleri esas alarak hazırlanmış Türkçe-

¹¹⁹ Cemal Muhtar, "İslâm'da Sözlük Çalışmaları" MÜİFD, sy. 3, İstanbul 1985, s. 367.

¹²⁰ Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü lugâti't-Türk", *DİA*, IX, 446.

¹²¹ Hüsamettin Aksu, "Ferişteoğlu Abdülmecîd", *DİA*, XIII, 134.

¹²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 375.

¹²³ Hulusi Kılıç, Ahterî, *DİA*, II, 184.

¹²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48.

¹²⁵ Nuri Yüce, "Akşâ'l-ereb", *DİA*, II, 289.

Arapça-Farsça bir sözlüktür.¹²⁶ Bundan başka Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî'nin *Sübha-i Sıbyan*'ı, Mütercim Âsım Efendi'nin *Tuhfe-i Âsım*'ı, Sünbülzâde Vehbî'nin *Nuhbe-i Vehbî*'si, Muhammed Fevzî'nin *Tuhfe-i Fevzîsi* Ahmed-i Dâ'î (ö. 824/1421'den sonra)'nin *'Ukûdü'l-cevâhir*'i, İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra)'ın *Lugat-ı Feriştahzâde*'si, Ahmedî (ö. 815/1413)'nin *Mirkâtü'l-edeb*'i, Hasan Aynî (ö. 1253/1837)'nin *Naẓmü'l-cevâhir*'i, Şeyh Ahmed'in *Naẓmü'l-leâl*'i yine Osmanlı döneminde yazılmış sözlüklerdir.¹²⁷

Şimdi Osmanlı döneminde yazılmış belli başlı Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça ve Arapça-Farsça sözlükleri tanıtmaya çalışacağız.

II. MENSÛR SÖZLÜKLER

A. LUGAT-I KÂNÛN-I İLÂHÎ (لغت قانون الهی)

1. Müellifi

Abdûlmecîd b. Ferište İzmir'in Tire kazasında doğdu. Tam adı Abdûlmecîd b. Ferište İzzeddîn et-Tirevî'dir. *Lugat-ı Feriştahzâde*'nin sâhibi İbn Melek'in kardeşi olan Abdûlmecîd b. Ferište'nin hayatı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Taşköprüzâde, Abdûlmecîd b. Ferište'nin, sapık Hurûfî fırkasının reîsi Fazlullâh'ın dostlarından biri olduğunu söyler.¹²⁸ Mecdî de meşrepleri farklı olmasına rağmen Abdûlmecîd b. Ferište ile kardeşi İbn Melek'in aralarının çok iyi olduğundan bahseder.¹²⁹

Hurûfîliğe dâir eserleriyle tanınan Abdûlmecîd b. Ferište'nin Hurûfîliğe nasıl intisâp ettiğine dâir eski kaynaklarda bilgi mevcut değildir. XIX. yüzyıl âlimlerinden Harputlu İshâk Efendi, Hurûfîler ve Bektâşîler hakkında yazdığı *Kâşîfü'l-esrâr ve dâfi'u'l-esrâr* adlı eserinde Abdûlmecîd b. Ferište'nin Bâyezîd adlı birine intisâp ettiğini

¹²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 238.

¹²⁷ Cemal Muhtar, "İslam'da Sözlük Çalışmaları" MÜİFD, sy. 4, İstanbul 1985, s. 352-354.

¹²⁸ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1985, s. 45.

¹²⁹ Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi: Hadâiku's-şekâ'îk* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 67.

ve bu zâtın Fazlullâh'ın halifelerinden Şemseddîn'e mensûp olduğunu ve Abdülmecîd b. Ferište'nin 864/1459 yılında öldüğünü söyler.¹³⁰

Abdülmecîd b. Ferište daha çok Hurûfîliğe dâir eserler kaleme almıştır. Bunlardan *'İşknâme*, Fazlullâh-ı Hurûfî'nin *Câvidnâme-i Sağîr*'inin tercümesi olup *Dîvân-ı Nesîmî*'den sonra Hurûfîliğe dâir Türkiye'de basılan ilk kitaptır.¹³¹ *Âhiretnâme*, Hurûfîlerin âhiretle ilgili inançlarını anlatan bir eserdir. *Tercüme-i Hâbnâme* Seyyid İshâk-ı Esterabâdî'nin *Hâbnâme* adlı Farsça eserinin tercümesidir. Eserde Fazlullâh-ı Hurûfî'nin hayatı ve tasavvuf yolu anlatılmaktadır. *Hidâyetnâme* ise Fazlullâh-ı Hurûfî'nin *Muhabbetnâme* adlı Farsça eserinin tercümesidir. Bunun dışında Abdülmecîd b. Ferište'nin *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî* adlı bir Kur'ân sözlüğü vardır.¹³²

2. Eserin Adı

Müellif, 854/1450 yılında yazdığı *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî* adlı sözlüğünün mukaddimesinde eserin adını ve yazılış amacını şu şekilde açıklar: "...Ma'lûm ve mefhûm ola ki fakîr Abdülmecîd b. Abdillatîf b. Ferište İzzeddîn et-Tirevî beleden, el-Hakkânî mezheben eder kelâmı kadîm-i ilâhînin içinde gelen müşkil ve gayr-ı müşkil lugatlerden iki bin üç yüz lugati cem' edip yazdım ve her lugatın Türkî manâsını ve âyetini bile yazdım. Fârisî yazmadım, tâ ki nef'i 'âmm ola. Yirmi sekiz bâb eyledim yirmi sekiz kelime mukâbilinde ki her kelime-i Muhammediye mukâbilinde vâkî' oldu. Feyyâz-ı Ezelfî'den feyz olduğu miktârca ve dahî her lugat ki Kur'ân-ı 'Azîm içinde gele, anı yazdım ve Kur'ân-ı 'Azîm'de gelmeyen lugatı yazmadım, tâ ki mahsûs Kur'ân lugati ola. İsmi *Kânûn-ı İlâhî* koydum. Asıl kelâm-ı ilâhînin kânûnu üzerine mukannâ eyledim, tâ ki her lugatı bâbında bulmak tâlibe âsân ola. İmdi bu *Kânûn-ı İlâhî*'nin itmâmı Hazret-i Resûl hicretinin sekiz yüz elli dört Şa'bân ayında ola..."¹³³

3. Tertîbi

Arapça-Türkçe bir sözlük olan *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*'de, Kur'ân'da geçen 2300 kelimenin, ilk harfleri esas alınarak ve alfabetik olarak Türkçe karşılığı verilmiştir.

¹³⁰ Harputlu İshâk Efendi, *Kâşifü'l-esrâr ve dâfi'u'l-eşrâr*, İstanbul, ts. (*Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası*), s. 157.

¹³¹ Hüsamettin Aksu, "Ferişteoğlu Abdülmecîd", *DİA*, XIII, 134.

¹³² Hüsamettin Aksu, "Ferişteoğlu Abdülmecîd", *DİA*, XIII, 135.

¹³³ Abdülmecîd b. Ferište, *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Süleymâniye Ktp., İzmir Blm., nr. 765/1, vr. 1^a.

Eserde geçen kelimeler, mücerred veya mezîd olduğuna bakılmaksızın sıralanmışlardır ve kelimelerin çoğu mastardır.

4. Metodu

- a. Türkçe karşılıkları verilen kelimelerin Kur'ân'da geçtiği yerler belirtilmiştir.
- b. Arapça imlâsına göre son harfi kapalı te (ة) olan kelimeler ise Osmanlıca imlâ kuralına göre açık te (ت) ile yazılmıştır.
- c. Tercümesi verilen Arapça kelimelerin sonundaki hemzelere yer verilmemiştir.
- d. Eser, XV. yüzyıl Türkçesi'ni yansıtmaları bakımından önemli bir Kur'ân sözlüğüdür. Anadolu'nun bazı yörelerinde kullanılan öz Türkçe kelimeler sözlükte yer almıştır.¹³⁴

5. Nüshaları

Çeşitli kütüphânelerde nüshaları bulunan *Lugat-ı Kānûn-ı İlâhî* Cemal Muhtar tarafından *Lugat-ı Feriştahzâde* ile birlikte *İki Kuran Sözlüğü: Lugat-ı Ferišteoğlu ve Lugat-ı Kānûn-ı İlâhî* adıyla yeni harflere aktarılarak neşredilmiştir.

B. EL-BÂBÛSÜ'L-VASÎT FÎ TERCEMETİ'L- KÂMÛSİ'L-MUHÎT

(البابوس الوسيط في ترجمة القاموس المحيط)

1. Müellifi

“Meşhûr Halvetî-Sünbülî şeyhi Merkez Efendi'nin oğlu olan Ahmed Efendi hakkında kaynaklarda yeterli derecede bilgi mevcut değildir. Daha çok âlim ve fâzıl bir zât olduğundan ve *el-Kāmûsü'l-muğîş*'i Türkçe'ye ilk defa tercüme eden kişi olduğundan bahsedilir.¹³⁵ Ahmed Efendi'nin soyundan gelen Emel Esin'de mevcut İstanbul'daki Merkez Efendi Külliyesi'nin vakfiyesine göre Ahmed Efendi'nin annesi Yavuz Sultân Selîm'in kızı Şâh Sultân'dır. Emel Esin'e göre Merkez Efendi ile Şâh Sultân'ın evliliği 1512-1520 yılları arasında gerçekleşmiş ancak fazla uzun sürmemiştir.

¹³⁴ Hüsamettin Aksu, “Ferišteoğlu Abdülmecîd”, *DİA*, XIII, 134.

¹³⁵ Taşköprüzâde, *eş-Şekā'ik*, s. 549; Mecdî, *Şekā'ik Tercümesi*, s. 67.

Şâh Sultân daha sonra Lûtfî Paşa ile evlenmiştir.¹³⁶ Başka bir kaynağa göre Merkez Efendi, Şâh Sultân ile Manisa'da bulunduğu sırada 1524-1529 yılları arasında evlenmiş, oğlu Ahmed burada dünyaya gelmiştir. Fakat Ahmed Efendi'nin 1544 yılında şeyh olması ve vefât tarihi bu ihtimâli zayıflatmaktadır.¹³⁷

Ahmed Efendi babasından bir süre Arapça, hadîs ve tefsîr okuduktan sonar tasavvuf yoluna girdi.¹³⁸ Aynı zamanda ilimle meşgul olan Ahmed Efendi 950/1543 yılında, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin meşhûr sözlüğü *el-Kâmûsü'l-muğîş*'i *el-Bâbûsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş* adıyla Türkçe'ye tercüme etti.¹³⁹ Tercüme ettiği bu sözlükle Osmanlı ulemâsı nezdinde itibârı artan Ahmed Efendi, ertesi yıl Üsküdar Nakkâştepe'de bulunan Baba Nakkâş Zâviye'sinde irşâd faâliyetine başladı. Bir süre sonra da Denizli'ye yerleşti.¹⁴⁰ Hulvî'nin verdiği bilgiye göre Ahmed Efendi, babasının vefâtı üzerine İstanbul'a gelerek Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda iki yıl kadar şeyhlik yapmıştır. Daha sonra kendi isteği ile bu vazîfeden ayrılıp tekrar Denizli'ye dönmüş ve vefâtına kadar burada irşâd faâliyetine devam etmiştir. Ahmed Efendi'den boşalan yere ise Yakûb Efendi geçmiştir.¹⁴¹ Atâî de Hulvî gibi Merkez Efendi'nin makâmına oğlu Ahmed Efendi'nin geçtiğini söyler. Ona göre Ahmed Efendi, 1522-1554 yılları arasında şeyhlik yaptıktan sonra makâmından ayrılarak Uşak'a hicret edince yerine Yakûb Efendi geçmiştir.¹⁴² Yusûf b. Yakûb'un kaydına göre ise Merkez Efendi vefât edince makâmına oğlu Ahmed Efendi'nin geçmesi beklenmiş, ancak o tarihlerde taşrada bulunan Ahmed Efendi İstanbul'a gelmek istememiştir. Bunun üzerine İstanbul'da bulunan bütün meşâyih, Yakûb Efendi'nin, Şâh Sultân'ın Davutpaşa'da yaptırmış olduğu Koca Mustafa Paşa Dergâhı'na şeyh olmasını istemişlerdir. Yakûb Efendi başta tereddüt etmiş fakat daha sonra Koca Mustafa Paşa Dergâhı'na post-nişîn olmuştur.¹⁴³ Yusûf b. Yakûb, Yakûb Efendi'nin Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda on sekiz sene

¹³⁶ Emel Esin, "Merkez Efendi ile Şâh Sultân Hakkında Bir Hâşiye", *Türkiyât Mecmuası*, XIX/66 (1980), s. 84-85.

¹³⁷ Ali Haydar Bayat, "Merkez Efendi ve Tıbbî Folklorumuzdaki Yeri", *Merkez Efendi Sempozyumu*, Manisa, ts. (*Şafak Basım-Yayın*), s. 49-61.

¹³⁸ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 549.

¹³⁹ Yusûf b. Yakûb, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye*, İstanbul 1290, s. 46; Mahmûd Cemaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Leme'ât-ı 'Ulviyye*, (nşr. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 1993, s. 461; Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 43; Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik: Çadâ'îku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-şekâ'ik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 63.

¹⁴⁰ Mahmûd Cemaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 469; Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 435.

¹⁴¹ Mahmûd Cemaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 479-480.

¹⁴² Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 205.

¹⁴³ Yusûf b. Yakûb, *Menâkıb-ı Meşâyih-i Halvetiyye*, s. 64.

kaldığını belirtir.¹⁴⁴ Dergâhın kuruluş tarihini 946/1539 kabul edersek on sekiz sene burada kalmış olan Yakûb Efendi, 964/1557 senesinden önce Koca Mustafa Paşa'ya geçmiş olamaz. Bu durumda Ahmed Efendi, eğer 963/1556 yılında vefât ettiyse vefâtı sebebiyle, değilse makâmından ferâgat ettiği için yerine Yakûb Efendi geçmiştir şeklinde yorumlar yapılmaktadır.¹⁴⁵

Ahmed Efendi'nin vefât tarihi kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmiştir. Taşköprüzâde'ye göre 963/1556¹⁴⁶, Hulvî'ye göre 970/1562¹⁴⁷ yılında vefât etmiştir. Bunlardan Ahmed Efendi'nin çağdaşı olan Taşköprüzâde'nin verdiği tarihin doğruya daha yakın olduğu söylenebilir.¹⁴⁸

Merkezzâde Ahmed Efendi'nin en önemli eseri, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-muğîş* isimli sözlüğünün ilk Türkçe tercümesi olan *el-Bâbûsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş* adlı eseridir. Bunun dışında müellifin günümüze ulaşan diğer ve tek eseri astronomiye dâir yazılmış *Dürrü'l-eflâk fî'l-muğanşarât* adlı eserdir. Bazı kaynaklarda '*İsmetü'l-enbiyâ ve Tuğfetü'l-aşfiyâ*' isimli bir eser Ahmed Efendi'ye nisbet edilmektedir.¹⁴⁹ Ancak biz, kütüphâne kayıtlarında bu isimde bir esere rastlayamadık.

2. Eserin Adı

Tam adı *el-Bâbûsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş* olan eser, kısaca *el-Bâbûs* olarak da adlandırılır.¹⁵⁰ Adından da anlaşılacağı üzere bu sözlük, İrânî dil, tefsîr ve hadîs âlimi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-muğîş* isimli eserinin 950/1543 yılında Türkçe olarak yapılmış ilk tercümesidir. Sözlüklerde “el-Bâbûs” kelimesinin, deve yavrusu manâsına kullanıldığı, insan için kullanıldığı zaman ise beşikte süt emen bebek ya da genel manâda çocuk anlamına geldiği ifâde ediliyor. *Lisânü'l-'Arab*'da bu kelimenin Arapça olup olmadığının ihtilâflı olduğu belirtilirken¹⁵¹, *el-Kâmûsü'l-*

¹⁴⁴ Yüsûf b. Yakûb, *Menâkıb-ı Meşâyih-i Halvetiyye*, s. 63.

¹⁴⁵ Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. yüzyıl)*, İstanbul 2000, s. 76.

¹⁴⁶ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 550.

¹⁴⁷ Mahmûd Cemaleddîn el-Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 470.

¹⁴⁸ İsmail Durmuş, “Merkezzâde Ahmed Efendi”, *DİA*, XXIX, 206.

¹⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-żunûn*, II, 1141.

¹⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 230.

¹⁵¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “el-bâbûs” md.

muġîş'te kelimenin aslen Rumca olduğu ifâde edilmektedir.¹⁵² Ahmed Efendi, el-Bâbûs'un mukaddimesinde *el-Kāmûsü'l-muġîş*'ten doğduğu için esere bu ismi verdiğini söyler.¹⁵³

3. Kaynakları

Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*'un mukaddimesinde¹⁵⁴ eseri tercüme ederken, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kāmûsü'l-muġîş*'i, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbü'l-luġa*'sı, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şîġâġ*'ı, Kemâleddîn Muhammed b. Mûsâ ed-Demîrî eş-Şafîî'nin *Ġayâtü'l-ġayevân*'ı ve Lütfullâh b. Yusûf el-Halîmî'nin *Baġru'l-ġarâib*'inden istifade ettiğini söyler.

4. Tertîbi

el-Bâbûs, “el-Müfredât” ve “el-Mürekkebât” olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. 28 bâbtan oluşan el-Müfredât adlı bölüm, sözlüğün neredeyse tamamı olup tek tek kelimeleri ihtivâ eder. Bu bölümde kelimeler, *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te olduğu gibi Cevherî ekolüne göre yani son harflerine göre tertîb edilmiştir. Kelimelerin son harfi “bâb”, ilk harfi “fasıl” olarak adlandırılıp alfabetik olarak dizilmiştir. Ancak *el-Bâbûs*'u Cevherî ekolüne bağlı olarak yazılmış diğer sözlüklerden ayıran esaslı bir fark vardır. Diğer sözlüklerde kelimeler kök harflerine göre bâblara ve fasıllara taksîm edilirken *el-Bâbûs*'ta kelimelerin kök harfleri dikkate alınmamıştır. Mesela; Hüküm, muhâkeme, tahkîm, kelimeleri, Cevherî ekolüne bağlı olarak yazılmış sözlüklerde mîm bâbının hâ faslında hangi köke aitse o kökün altında yer alırlar. *el-Bâbûs*'ta ise bu kelimelerin her biri ayrı bir bâb ve fasılda yer alır. hüküm kelimesi mîm bâbının hâ faslında, muhâkeme kelimesi tâ bâbının mîm faslında, tahkîm kelimesi mîm bâbının tâ faslında yer alır. *el-Bâbûs*'un bâb ve fasıl sıralamasıyla *el-Kāmûsü'l-muġîş*'in bâb ve fasıl sıralaması arasında da bazı farklar vardır. el-Bâbûs'ta vâv ve yâ harfleri iki ayrı bâb olarak yer alırken *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te bu iki bâb, bâbü'l-vâv ve'l-yâ adı altında bâbü'l-hâdan sonra yer almıştır. *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te bâbü'l-vâv ve'l-yâ dan sonra bâbü'l-elîfi'l-leyyine adlı bir bâb yer alırken, *el-Bâbûs*'ta bu isimde bir bâb yoktur. Yine *el-Bâbûs*'un

¹⁵² Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsü'l-muġîş*, “el-bâbûs” md.

¹⁵³ Merkezzâde Ahmed Efendi, *el-Bâbûsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kāmûsü'l-muġîş*, Süleymâniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 108, vr. 1^b.

¹⁵⁴ Merkezzâde Ahmed Efendi, *el-Bâbûs*, vr. 1^b -2^a.

fasıl sıralamasında vâv faslı, nûn ile hâ faslı arasında yer alırken aynı fasıl *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te hâ faslından sonra gelir.

el-Bâbûs'un “el-Mürekkebât” bölümü çok kısa olup üç fasıldan oluşur. Bunlar faslû'l-elîf, faslû'l-bâ ve faslû'l-lâm ve'l-elîf'tir. Bu bölümde çeşitli deyimler, isimler, meşhûr kişi ve yer adları yer almaktadır.

5. Metodu

el-Bâbûs'un dikkat çeken özellikleri şunlardır:

a. Ahmed Efendi, *el-Kāmûsü'l-muġîş*'i olduğu gibi tercüme etmek yerine gerekli gördüğü yerde bazı kelimeleri özetleyerek veya kısaltarak almış, bazılarını ise almamıştır.

b. Sözlükte sadece isim ve harf türünden kelimelere yer vermiştir.

c. Sözlükte kullandığı bazı kısaltmaların manâlarını sözlüğün mukaddimesinde açıklamıştır.¹⁵⁵

(ع): Yer adı.

(م): “Mislühû” anlamındadır. Bu kısaltma, ilgili kelimenin manâsının bir öncekiyle aynı olduğunu ifâde eder.

(د): Şehir adı

(و): Köy adı

(ج): çoğul

(ف): (مَعْرُوف) kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

d. Kelimelerin cümle içinde nasıl kullanıldığına dâir örnek vermemiştir. Yalnızca bazı harf ve edatların cümlede kullanış şekillerini göstermiştir.

¹⁵⁵ Merkezzâde Ahmed Efendi., *el-Bâbûs*, vr. 2^a.

e. Eserde özellikle tıp, eczacılık ve baytarlıkla ilgili kelime ve terimlerin Türkçe karşılıklarına yer verilmiştir. Eserde kullanılan kelimelerin Eski Türkiye Türkçesi devrine ait olması ve Denizli ağzını yansıtmaması, Türk Dili araştırmaları açısından sözlüğe ayrı bir önem kazandırmaktadır.¹⁵⁶

6. Nüshaları

Henüz basılmamış olan *el-Bâbûs*'un müellif hattı nüshası, Âtîf Efendi Kütüphânesi Âtîf Efendi Bölümü nr. 2692'da kayıtlıdır.

C. AHTER-İ KEBÎR (اختر كبير)

1. Müellifi

Daha çok Ahterî mahlasıyla bilinen Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî Afyonkarahisâr'da doğdu. Babasının adı Şemseddîn'dir. Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunan Ahterî Kütahya'da müderrislik yapmış ve 968/1561 senesinde orada vefât etmiştir.¹⁵⁷

Ahterî'nin en meşhûr ve en önemli eseri şüphesiz *Ahter-i Kebîr* isimli Arapça-Türkçe sözlüğüdür. Bunun dışında Ahterî'nin fıkha dâir *Câmi'u'l-mesâ'il*, peygamberlerin ve bazı İslâm büyüklerinin hayatlarının anlatıldığı *Târih-i Ahterî*, mantığa dâir *Şerğ 'ale'r-risâleti'l-Kelevî fi'l-edeb* ve *Çâmilü'l-muğâearât* adlı eserleri vardır.¹⁵⁸

2. Eserin Adı

Eserin mukaddimesinde eserin husûsî bir ismi bir isim zikredilmeyip ilgili kaynaklarda *Ahter-i Kebîr* veya müellifin lakabına izâfeten *Lugat-ı Ahterî* veyahut sadece *Ahterî* denmiştir.¹⁵⁹ Burada önemli bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Bazı kaynaklarda

¹⁵⁶ İsmail Durmuş, "Merkezzâde Ahmed Efendi", *DİA*, XXIX, 207.

¹⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-žunûn*, I, 31; Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 20; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, IV, 373; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 224-225; Şemseddîn Sâmî, *Çâmûsü'l-a'lâm*, İstanbul 1889, II, 803; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn: Esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-mușannifin* (tsh. İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemâl İnâl-Avni Aktuç), II, 434.

¹⁵⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-žunûn*, I, 31; Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 20; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 373; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 224-225; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 434.

¹⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 224-225; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 434. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 373.

Ahter-i Kebîr birkaç çeşit olarak gösterilmiştir. Nitekim *Keşfü’z-żunûn*¹⁶⁰, *Ahter-i Kebîr*’i Kübrâ ve Suğrâ, *Kāmûsü’l-a’lâm*¹⁶¹ Sağîr ve Kebîr olarak göstererek iki nüsha olduğunu belirtirken *Esmâü’l-müellifîn*¹⁶² sıfat belirtmeksizin üç nüsha olduğunu söyler. Ancak Ahterî’nin hayatından bahseden ve lügatı hakkında bilgi veren kaynaklarda böyle bir ayırmadan söz edilmemektedir. Kanaatimizce böyle bir yanlışa düşülmesinin sebebi, *Ahter-i Kebîr*’e kazanmış olduğu şöhretten dolayı “Kebîr” sıfatının verilmiş olmasıdır. “Kebîr” sıfatını görenler bunun bir de sağîri olması lazımdır deyip *Ahter-i Kebîr*’i birkaç nüsha hâlinde göstermiş olabilirler.¹⁶³

3. Kaynakları

Ahterî eserin mukaddimesinde sözlüğün yazılış amacının Arapça eserleri okuyanlara kolaylık sağlamak olduğunu ifâde ettikten sonra istifâde ettiği kaynakları zikreder.¹⁶⁴ Bunlar; Cevherî (ö. 400/1009)’nin *es-Şîğâğ*’ı, Zemahşerî (ö. 538/1144)’nin *Muḥaddimetü’l-edeb*’i, Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004)’nin *Mücmelü’l-luğa*’sıdır.

4. Tertîbi

Ahterî’nin 952/1545 yılında yazdığı *Ahter-i Kebîr* yaklaşık 40.000 kelime ihtivâ eder. Kelimeler kök harflerine göre değil, yazılışlarına göre alfabetik olarak dizilmiştir. Dolayısıyla sözlük, harf sıra ve sayısına yirmi sekiz bâba, bâblar da birinci ve ikinci harflerine göre fasıllara ayrılmıştır. Fakat her bâbtaki fasıl sayısı aynı değildir. Çünkü her kelimenin ikinci harfinde alfabenin 29 harfinden biri bulunmaz. Nitekim bâbü’l-bâ’da faslü’l-bâ ve’l-gayn, bâbü’z-zâl’da faslü’z-zâl ve’s-sâ yoktur. Ayrıca müellif, birinci ve ikinci harfi aynı cinsten olan kelimeleri her bâbın başına ilave etmiş ve bu nevi kelimelere “mutâbık” ve “mudâ’af” adını vermiştir. Mesela “el-memdûd” kelimesinin ilk iki harfi aynı cinsten olduğu hâlde bâbü’l-mîm’de ‘faslü’l-mîm’ diye bir fasıl açmayıp ‘bâbü’l-mîm’ dedikten sonra birinci ve ikinci harfleri mîm olan kelimeleri “mutâbık” ve “mudâ’af” adıyla bâbın başına almıştır.

¹⁶⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-żunûn*, I, 31.

¹⁶¹ Şemseddîn Sâmi, *Kāmûsü’l-a’lâm*, II, 803.

¹⁶² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 434.

¹⁶³ Hulusi Kılıç, Ahterî, *DİA*, II, 184.

¹⁶⁴ Ahterî, *Ahter-i Kebîr*, İstanbul 1311, s. 2.

5. Metodu

Ahter-i Kebîr'de şu hususiyetler göze çarpmaktadır:

a. Ahter-i Kebîr'de çok kullanılan kelimelerin yer alması onu bir el lûgatı hâline getirmiştir.¹⁶⁵

b. Çoğu zaman kelimelerin zapt harekesi tesbît edilmiştir.

(الْجَا): bi'z-zammi.

(الْحَنْ): bi'l-fethi ve't-teşdîdi.

b. İsimlerin cem'isine işâret edilmiştir.

(الْجَنَائِة): cem'i (جَنَائَات) gelir.

(الْظُلُّ): cem'i (ظِلَال) gelir.

c. Mu 'tell kelimelerin îzâhında i'lâlden önceki hâllerine işâret edilmiştir.

(الدُّعَاءُ) aslında (الدُّعَا) idi. Vâv elîften sonra geldiği için hemzeye tebdîl olundu.

d. Eserde Eski Türkiye Türkçesi'ne ait kelimelerin kullanılması, sözlüğe dil araştırmaları bakımından ayrı bir değer kazandırmıştır.¹⁶⁶

6. Baskıları

Ahter-i Kebîr, 1242/1826 ve 1324/1906 yıllarında İstanbul'da iki cilt hâlinde basılmıştır. Ayrıca eserin Mısır, İran, Kırım ve Hindistân baskıları da vardır.¹⁶⁷ Bunun yanında *Ahter-i Kebîr*'in kelimeler üzerinde yapılan filolojik açıklamaların çıkarılarak yalnız sözlük karşılıklarının verildiği *Lugat-ı Ahter-i Cedîd* isimli muhtasar bir baskısı da bulunmaktadır.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Hulusi Kılıç, *Ahterî, DİA*, II, 184.

¹⁶⁶ Hulusi Kılıç, *Ahterî, DİA*, II, 184.

¹⁶⁷ Carl Brockelman, *GAL Suppl.*, Leiden 1956, II, 630.

¹⁶⁸ M. Sadi Çöğenli, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 123.

D. VANKULU LUGATI (وانقولى لغتى)

1. Müellifi

XVI. yüzyıl Osmanlı dönemi âlimlerinden Mehmed b. Mustafa Van'da doğdu. Van'da doğduğu için “el-Vânî” nisbesiyle anılmasının yanı sıra “Vankulu” lakabıyla da bilinir.¹⁶⁹ Vânî Mehmed Efendi, iyi bir medrese eğitimi aldıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. İlk olarak Kırkakça Medresesi'nde görev yaptı. Daha sonra 970/1562 senesinde Hâcegizâde'nin yerine Mahmûd Paşa Medresesi müderrisi oldu. Burada on yedi ay görev yaptıktan sonra 972/1564 Fevri Efendi yerine Hankâh Medresesi'ne nakledildi. 974/1566 senesinde buradan ayrıldı ve 976/1568 senesinde Atîk Ali Paşa Medresesi'ne müderris oldu. Buradaki 34 aylık görevinin ardından 979/1571 senesinde Rodos müftüsü ta'yîn edildi. 981/1573 yılında Sahn-ı Semân Medresesi'nde yaklaşık iki sene görev yaptıktan sonra 982/1574 yılında Manisa müftüsü oldu. Altı sene bu vazîfede bulunduktan sonra 988/1580 yılında Selânik, 989/1581 yılında Kütahya kadısı oldu. 991/1583 yılına kadar bu görevi sürdüren Vânî Mehmed Efendi, 998/1590 senesinde Medine kadılığına ta'yîn edildi. Yaklaşık iki sene bu vazîfeyi sürdürdükten sonra 1000/1592 senesinde Medine'de vefât etti.¹⁷⁰

Vânî Mehmed Efendi, fıkıh ve dil sahasında ön plana çıkmış bir âlimdir. Fıkha dâir eserleri; *Tercîğu'l-beyyinât*, *Hâşiye 'alâ şerğî's-Seyyid li'l-ferâizi's-Secâvendî* ve *Nağdü'd-dürer*'dir. Dile dâir eserleri Gazâlî (ö. 505/1111)'nin *Kimyâ-yı sa'âdet* isimli Farsça eserinin *Tercüme-i Kimyâ-yı sa'âdet* adıyla tercümesi ve Cevherî'nin *es-Şîğâğ* adlı Arapça sözlüğünün *Vankulu Lugatı* adıyla Türkçe'ye tercümesidir.¹⁷¹ Bunun dışında Vânî Mehmed Efendi, Hz. Ali'ye nisbet edilen *Vesîle* isimli eseri de *Miftâğu'n-Necâğ* adıyla şerh etmiştir.¹⁷²

¹⁶⁹ Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 316; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 130; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedyyetü'l-'arifîn*, II, 260; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm: Kâmûs terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut 1997, VII, 320; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut 1993, XII, 33.

¹⁷⁰ Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 316; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 130; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 33; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedyyetü'l-'arifîn*, II, 260; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 320.

¹⁷¹ Atâî, *Zeyl-i Şekâ'ik*, s. 316; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 130; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 33; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedyyetü'l-'arifîn*, II, 260; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 320.

¹⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48.

2. Eserin Adı

Vankulu Lugatı, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Sığâğ* isimli meşhûr lugatının Vâni Mehmed Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Eserin mukaddimesinde eserin husûsî bir ismi zikredilmemiştir. Fakat bâb başlarında “min tercemeti Sıhâhî'l-Cevherî” ibâresinin bulunmasından eserin adının *Terceme-i sığâğî'l-Cevherî* olduğunu söyleyebiliriz. Vâni Mehmed Efendi'nin hayatından bahseden kaynaklara baktığımızda ise *Lugat-ı Vankulu* veya *Vankulu* adlarını görüyoruz.¹⁷³

3. Kaynakları

Vâni Mehmed Efendi, *Vankulu Lugatı*'nı yazarken Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kāmûsü'l-muğîş*'i¹⁷⁴, Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî (ö. 968/1561) 'nin *Ahter-i Kebîr*'i¹⁷⁵ ve Zemahşerî (ö. 538/1144) 'nin *Muḳaddimetü'l-edeb*'inden¹⁷⁶ istifâde ettiğini metin içerisinde yer yer zikreder.

4. Tertîbi

Tertîb itibariyle *Vankulu Lugatı* ile *es-Sığâğ* arasında bir fark yoktur. Eserin mukaddimesinde de belirtildiği üzere kelimeler, kök harflerine göre dizilmiş olup son kök harfi bâb, ilk kök harfi fasıl adıyla alfabetik olarak sıralanmıştır. Ortadaki harfler de alfabetik sırayı takip etmiştir. Fakat sonunda hemze-i asliye olan kelimeler bâbü'l-hemzede, yine sonunda vâv veya yâ'dan dönüşmüş elîf ve hemze olan kelimeler bâbü'l-vâv ve bâbü'l-yâ'da zikredilmiştir. Vâni Mehmed Efendi ayrıca eserin baş tarafına iki fasıldan oluşan bir mukaddime ilâve etmiştir. Birinci fasılda fiil ve fiille alakalı konulara değinirken, ikinci fasılda isim ve sıfatlardan bahsetmiştir.

5. Metodu

Vankulu Lugatı'nın dikkat çeken özelliklerini şunlardır:

a. Kelimelerin zapt harekesi tesbît edilmiştir.

(اللفظ): Lâm'ın fethi ve fâ'nın sükûnuyla

¹⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifn*, II, 260.

¹⁷⁴ Vâni Mehmed Efendi, *Vankulu Lugatı*, İstanbul 1802, I, 24.

¹⁷⁵ Vâni Mehmed Efendi, *Vankulu Lugatı*, I, 88.

¹⁷⁶ Vâni Mehmed Efendi, *Vankulu Lugatı*, I, 92.

(الْوَجْدُ): Vâv'ın fethi ve cîm'in sükûnuyla

b. Bazen kelimelerin îzâhından sonra nüsha farklarına işâret edilmiştir. (الْعَصَبُ) ve (الرَّوْتُ) kelimelerinde olduğu gibi.

c. Vâî Mehmed Efendi, belki lüzum görmediği için veya sözlüğün hacmini fazla büyüteceği düşüncesiyle, Cevherî (ö. 400/1009)'nin misâl olarak zikrettiği şiirleri tercüme almamıştır.

6. Baskıları

Matbaada basılan ilk kitap¹⁷⁷ olması açısından ayrı bir öneme sâhip olan *Vankulu Lugatı* ilk defa 1141/1728 yılında daha sonra 1168/1754 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁷⁸

E. MİRKÂTÜ'L-LUGA (مرقاة اللغة)

1. Müellifi

Kaynaklarda hakkında çok az bilgi bulabildiğimiz Abdullah b. Yusûf b. Muhammed b. Yahşî el-Kestelî, Aydın'ın Nazilli kazasına bağlı Kestel köyünde doğdu.¹⁷⁹ Tire'de bir müddet kadılık yaptıktan sonra 1038/1628 yılında vefât etti. *Mirkâtü'l-luğa* adında bir sözlüğü olduğu bilinmektedir.¹⁸⁰

2. Eserin Adı

Mirkâtü'l-luğa'nın mukaddimesinde eserin adının *Mirkâtü'l-luğa* olduğu zikredilmektedir.¹⁸¹ Ancak eser daha çok *Mirkât-ı Kestelî* veya *Lugat-ı Kestelî* adlarıyla bilinmektedir.¹⁸²

¹⁷⁷ İsmâîl Hâmî Danişment, *Îzâhlı Osmanlı Târîhi Kronolojisi*, İstanbul 1967, IV, 17; Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, s. 71.

¹⁷⁸ Yusûf Serkîs, *Mu'cemü'l-mašbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*, Kahire 1932, I, 724; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 48.

¹⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 358; Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 475.

¹⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 358; Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 475.

¹⁸¹ Abdullah el-Kestelî, *Mirkâtü'l-luğa*, Süleymâniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 4765, vr. 1^a.

¹⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 358; Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 475.

3. Kaynakları

el-Kestelî, *Mirkâtü'l-luğa*'nın mukaddimesinde *es-Sığâğ*'tan 14000, *Kāmûs*'tan 16000 kelime alarak eseri tertîb ettiğini belirtmiştir.¹⁸³

4. Tertîbi

Mirkâtü'l-luğa'da kelimeler, son ve ilk harflerine göre tertîb edilmiştir. Bu bakımdan *es-Sığâğ* ve *Kāmûs*'la benzerlik arzeder. Kelimelerin son harfleri bâb, ilk harfleri fasıl başlığı altında bölümlere ayrılmıştır.

5. Metodu

a. *Mirkâtü'l-luğa*'da Kelimelerin kullanılışı *es-Sığâğ* ve *Kāmûs*'ta olduğu gibi misâlîle îzâh edilmeyip sadece manâsı verilmiştir.

b. Kelimelerin cemî'leri ayrı yerde zikredilmiştir.

c. Müellif, bir kelimenin değişik manâ ve şekillerini göstermek için önce o kelimeyi yazmış, sonra benzer kelimeleri sıralayıp karşısına (مثله) tabîrini ilave etmiştir. Mesela (كذب) kelimesinin karşılığını “yalan söylemek” olarak verdikten sonra bu kelimenin diğer şekilleri olan (كذب), (كذب) ve (كذب) kelimelerini yazmış ve karşısına (مثله) ibâresini eklemiştir.

d. Bazı kelimelerin karşısına (ف) harfi yazılmıştır. Bu, (مَعْرُوف) kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

6. Nüshaları

Henüz basılmamış olan *Mirkâtü'l-luğa*'nın başta Süleymâniye, Topkapı Sarayı ve Nûruosmâniye Kütüphânesi olmak üzere çeşitli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.¹⁸⁴

¹⁸³ Abdullah el-Kestelî, *Mirkâtü'l-luğa*, vr. 1^a.

¹⁸⁴ Cemal Muhtar, “İslam'da Sözlük Çalışmaları” MÜİFD, sy. 4, İstanbul 1985, s. 367.

F. AKSA'L-EREB FÎ TERCEMETİ MUKADDİMETİ'L-EDEB

(أقصى الأرب في ترجمة مقدمة الأدب)

1. Müellifi

Tam adı Şemseddîn Ahmed b. Hayreddîn el-Güzelhisârî olup Aydın'ın Güzelhisâr kazasında doğdu.¹⁸⁵ İlk öğrenimini memleketinde babası Hayreddîn Efendi'de tamamladıktan sonra Şirvân'a gidip Hoca Nimetullâh Efendi'nin derslerine devam etti ve ondan icâzet alarak Bursa'ya gitti. Burada çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. Sadrazâm Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'nın tezkirecisi İshâk Efendi'nin özel hocası oldu ve İshâk Hocası adıyla şöhret buldu.¹⁸⁶ Hizmetinde bulunduğu sadrazâmlardan Fâzıl Mustafa Paşa kendisini İstanbul'a davet ederek Anadolu muhasebecisi yaptı. Ancak daha sonra Fâzıl Mustafa Paşa'nın Belgrat seferinde şehîd düşmesi üzerine Bursa'ya geri döndü. Yıldırım, İshâk Paşa, Hudâvendigâr ve Murâdiye medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra 1103/1691'de mûsile-i Sahn müderrisi oldu. Son görevi olan Murâdiye Medresesi müderrisliği sırasında 1120/1708'de vefât etti. Sarban Şeyh Mehmed (Deveciler) mezarlığında, Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi'nin kabri yanına defnedildi.¹⁸⁷

Eyledi Ahmed Efendi ravza-i 'adnı makâm

Eyleye medrese-i cennet-i 'ulyâda makâm

beytiyle vefâtına tarih düşürülmüştür.¹⁸⁸

Bursa'da Nefeszâde İsmâil Efendi'den hat meşkederek tal'ik, tevkî', siyâkat, nesih ve sülûste sayılı isimler arasında yer alan İshâk Hocası Ahmed Efendi Halvetiye tarîkatının önemli şeyhlerinden Niyâzi-i Mısırî'nin dergâhına devam ederek ona intisâp etti.¹⁸⁹ İshâk Hocası Ahmed Efendi'nin başta astronomi, edebiyât, şiir, tefsîr, hadîs ve

¹⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 168; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 218.

¹⁸⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236.

¹⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 168; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 218.

¹⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232.

¹⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236; İsmâil Belîğ, *Târih-i Bursa (Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân)*, Bursa 1884, s. 411-415.

mantık olmak üzere pek çok alanda te'lîf, tercüme, hâşiye ve ta'lik eserleri vardır. *Risâle fi'l-'amel bi'r-rub'i'l-muḡanṣarât*, *Risâle ma'mûle fi beyânî'ž-žilli ve taḡdîdi'l-cihât ve ta'yîni semti'l-ḡible bi'd-dâireti'l-Hindiyye* astronomiye; *Vahdetnâme-i 'âlem-engîz* peygamberler tarihine; *Manẓûme-i 'Akâ'id* kelâma; *Ŝandûkatü'l-ma'ârif* ilm-i muhâdaraya; *Münşe'ât* edebiyâta dâir te'lîf eserleridir. Tercüme eserleri; *Aḡsa'l-ereb fî tercemeti Muḡaddimeti'l-edeb*, *Aḡvemü'l-vesâil fî tercemeti'ş-şemâil* ve *Hadîs-i Erba'in*'dir. İshâk Hocası Ahmed Efendi'nin ayrıca Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-envâr fi'l-keḡâm*'ına hâşiyesi; Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*', Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve Taftâzânî'nin *Tehẓibü'l-manṣiḡ* adlı eserlerine ta'likâtı bulunmaktadır.¹⁹⁰ Aynı zamanda şâir olan İshâk Hocası Ahmed Efendi, Türkçe şiirlerinde Ahmedî, Farsça şiirlerinde ise Hâce mahlasını kullanmıştır.¹⁹¹

2. Eserin Adı

Ünlü dil âlimi ve müfessir Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Muḡaddimetü'l-edeb* adlı sözlüğünün 1117/1705 yılında yapılmış bir tercümesi olan bu esere İshâk Hocası Ahmed Efendi, *Aḡsa'l-ereb fî tercemeti Muḡaddimeti'l-edeb* ismini vermiştir.¹⁹²

3. Kaynakları

İshâk Hocası Ahmed Efendi, Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye ait *Muḡaddimetü'l-edeb* adlı eseri Türkçe'ye tercüme ederken faydalandığı kaynakları *Aḡsa'l-ereb fî tercemeti Muḡaddimeti'l-edeb*'in çeşitli yerlerinde zikreder. Bu kaynaklar; Cevherî (ö. 400/1009) 'nin *es-Ŝîḡâḡ*'ı¹⁹³, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kāmûsü'l-muḡîş*'i¹⁹⁴, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Fâiḡ ve el-Esâs*'ıdır.¹⁹⁵

4. Tertîbi

Zemahşerî (ö. 538/1144), *Muḡaddimetü'l-edeb*'i el-Esmâ', el-Ef'âl, el-Hurûf, Tasarrufu'l-Esmâ' ve Tasarrufu'l-ef'al olmak üzere beş kısım hâlinde tertîb etmiştir.

¹⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 168; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 218.

¹⁹¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'ž-žunûn*, II, 1798; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifîn*, I, 168; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 218; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 232; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 236; İsmâil Belîḡ, *Târih-i Bursa*, s. 411-415; Şeyhî Mehmed Efendi, *Veḡâyî'u'l-fu'عالâ (haz. Abdülkadir Özcan)*, İstanbul 1989, II, 301.

¹⁹² İshâk Hocası Ahmed Efendi, *Aḡsa'l-ereb fî tercemeti Muḡaddimeti'l-edeb*, İstanbul 1313, s. 4.

¹⁹³ İshak Hocası, *Aḡsa'l-ereb*, I, 25.

¹⁹⁴ İshak Hocası, *Aḡsa'l-ereb*, I, 37.

¹⁹⁵ İshak Hocası, *Aḡsa'l-ereb*, I, 40.

Eserin mütercimi İshâk Hocası Ahmed Efendi ise bu beş kısımdan sadece el-Esmâ' ve el-Ef'âl kısımlarını Türkçe'ye tercüme etmiştir. el-Esmâ' iki cilt hâlinde basılan eserin birinci cildinin ikinci yarısını, el-Ef'âl ise ikinci cildin tamamını oluşturur. Bunun yanında eserin baş tarafına da iki mukaddime eklenmiştir. Eserin okuyucular tarafından daha kolay anlaşılmasını kolaylaştırmak için yazılan bu mukaddimelerin birincisinde Arapça, ikincisinde ise Farsça ile ilgili kaideleri yer alır.

Tercümede kelimeler alfabe sırasına göre değil, ifâde ettikleri manâya göre gruplandırılıp sıralanmıştır. Bu gruplardan geniş olanlarına bâb, daha küçük olanlarına fasıl adı verilmiştir. el-Esmâ' kısmında ilk grup zaman ifâde eden kelimelerle başlar. Daha sonra bunu gök, yer, bitkiler vs. ile ilgili kelimeler takîp eder. el-Ef'âl bölümünde ise fiiller önce üç harfli (sülâsî), sonra daha fazla harfli olan kalıplara göre sınıflandırılmış, bunlar da kendi içinde harflerin sahîh ve illetli olmasına göre gruplara ayrılmıştır. Her bir gruptaki fiiller son harf esasına göre sıralanmıştır.

5. Metodu

Ak̡sa'l-ereb fî tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb'in tercümesinde şu özellikler göze çarpmaktadır:

a. Eserde Hem el-Esmâ' hem de el-Ef'âl kısmında tercümesi yapılan Arapça kelime parantez içinde yazılmış, hemen yanında bunun Farsça karşılığı kaydedilmiş, parantez dışında da kelimenin Türkçe tercümesi verilmiştir.

b. İsimlerin çoğul şekilleri belirtilmiş, bazı yerlerde de tercümeden sonra geniş açıklamalar yapılmıştır.

c. Bazen tercüme edilen Arapça kelimenin köküne ve bu kökün ifâde ettiği asıl manâya işâret edilmiştir.

6. Baskıları

Çeşitli kütüphânelerde pek çok nüshası bulunan ve müellif hattı nüshası Süleymâniye Kütüphânesi Es'ad Efendi Bölümü nr. 3180'de kayıtlı olan *Ak̡sa'l-ereb fî*

tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb, 1313/1895 yılında Matbaa-i Âmire'de iki cilt hâlinde basılmıştır.¹⁹⁶

G. LEHCETÜ'L-LUGĀT (لهجة اللغات)

1. Müellifi

Osmanlı Devleti'nin altmış yedinci şeyhülislâmı olan Es'ad Efendi'nin asıl adı Mehmed olup tam adı Ebû İshâk İsmâil Efendizâde Mehmed Es'ad Efendi'dir. 1096/1685 yılında İstanbul'da doğan¹⁹⁷ Es'ad Efendi, ilk tahsîlini önce babasından daha sonra da Mutavvelci Mehmed Efendi ve diğer bazı âlimlerden aldı.¹⁹⁸ Henüz küçük yaşta iken Şeyhülislâm Ebû Sa'îdzâde Feyzullâh Efendi'den mülâzemet aldı. 1710'da kendisine hâriç derecesiyle Galata Sarayı sâlisesi pâyesi verilerek öğretim görevine başladı. Babasının şeyhülislâmlığı sırasında Abdüsselam Medresesi'ne, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin meşîhatı sırasında da Sahn-ı Semân'dan birine müderris ta'yîn edildi.¹⁹⁹ Bir ara Mekke ve Medine müfettişliği, fetvâ eminliği gibi hizmetlerde bulunduktan²⁰⁰ sonra Selânik kadılığına getirildi. Bu vazîfeden ayrıldıktan sonra 1733'te Medine-i Münevvere ve 1734'te İstanbul pâyeliği kendisine layık görüldü.²⁰¹ Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarında Mekke kadılığından azledilerek Anadolu kazaskerliği kadılığına ta'yîn edildi. Belgrat Antlaşması'nın imzalanmasından sonra 1744'te Rumeli kazaskerliğine ta'yîn edildi.²⁰² 1748 yılında bu görevinden azledildikten sonra şeyhülislâm oldu.²⁰³ Ancak çeşitli nedenlerden dolayı 1749'da azledildi.²⁰⁴ Es'ad Efendi şeyhülislâmlıktan azledildikten sonra Sinop'a gönderildi. Kısa bir süre sonra Gelibolu'ya nakledilerek üç yıl burada kaldı. 1752'de İstanbul'da satın aldığı bir yalıda oturmasına izin verildi. 1166/1753 yılında hastalandıktan kısa süre sonra vefât eden Es'ad Efendi, Çarşamba civârında yaptırdığı câminin hazîresine defnedildi.²⁰⁵

¹⁹⁶ Nuri Yüce, "Aḳṣa'l-ereb", *DİA*, II, 290.

¹⁹⁷ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-ş-şekâ'ik fî ḡaḳḳ-ı ehli'l-ḡakâ'ik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 227.

¹⁹⁸ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-ş-şekâ'ik*, s.228.

¹⁹⁹ Sâlim, *Tezkire-i Sâlim*, Dersââdet 1897, s. 74.

²⁰⁰ Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf*, Bulak 1219, I, 17.

²⁰¹ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-ş-şekâ'ik*, s. 228.

²⁰² Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh* (haz. M. Münir Aktepe), İstanbul 1976, III, 152.

²⁰³ Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü's-ş-şekâ'ik*, s. 228.

²⁰⁴ Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih-i Vâsıf*, I, 16.

²⁰⁵ Şem'dânîzâde, *Mürî't-Tevarih*, III, 148.

XVIII. yüzyılda yetişen önemli Osmanlı âlimlerinden biri olan Es'ad Efendi, dil, tefsîr ve mûsikî sahalalarında eserler kaleme almıştır. En önemli eserlerinden biri Türkçe'den Arapça ve Farsça'ya bir sözlük olan *Lehcetü'l-lugāt*'tır. Diğer eserleri *Aşrâbü'l-âsâr fî tezkireti 'urefâi'l-edvâr*, *Dîvân*, *Ĥulâşatü't-tebyîn fî tefsîr-i sûreti Yâsîn*, *Tefsîr-i Âyetü'l-kürsî*, *Tefsîrü'l-âyâtü'l-muşaddere bi-rabbînâ*, *Risâletü'n-naşriyye* ve *İşbâku'l-eşbâk*'tır.²⁰⁶

2. Eserin Adı

Es'ad Efendi, sözlüğüne *Lehcetü'l-lugāt* adını koyduğunu “1145 senesinde itmâmı müyesser olmakla bu te'lîf-i elîf ve tasnîf-i münîfi *Lehcetü'l-lugāt* deyû namzed eyleyip”²⁰⁷ ifâdesiyle belirtmiştir.

3. Kaynakları

Es'ad Efendi, *Lehcetü'l-lugāt*'ı hazırlarken istifâde ettiği kaynakları eserin mukaddimesinde zikreder.²⁰⁸ Bu kaynaklar; Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şığâğ*'ı, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-muğîş*'i, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368)'nin *el-Mişbâğu'l-münîr*'i, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed Ezherî el-Herevî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbü'l-luğa*'sı, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Muḳaddimetü'l-edeb*, *Esâsü'l-Belâğa*, *el-Fâiḳ fî ġaribi'l-ġadiş* ve *el-Müstaḳşâ fî'l-emşâl*'i, Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)'in *en-Nihâye fî ġaribi'l-ġadiş*'i, İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (ö. 350/961)'nin *Dîvânü'l-edeb*'i, Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108)'nin *el-Müfredât*'ı, Vâni Mehmed Efendi (ö. 1000/1592)'nin *Vankulu Lugatı*, İshâk Hocası Ahmed Efendi (ö. 1120/1708)'nin *Aḳşa'l-ereb fî tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb*'i, Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî (ö. 968/1561)'nin *Ahter-i Kebîr*'i, Merkezzâde Ahmed Efendi (ö. 963/1556)'nin *el-Bâbüsü'l-vasîş fî tercemeti'l-Kâmûsi'l-muğîş*'idir.

4. Tertîbi

Türkçe'den Arapça ve Farsça'ya bir sözlük olan *Lehcetü'l-lugāt*'ın en önemli özelliği, *Dîvânü lugatı't-Türk*, gibi Türk lehçelerinin kelimelerini ve kurallarını

²⁰⁶ Muhammed Nur Doğan, “Es'ad Efendi, Ebû İshâkzâde”, *DİA*, XI, 339.

²⁰⁷ Mehmed Es'ad Efendi, *Lehcetü'l-lugāt*, Kostantiniyye 1216, I, 4.

²⁰⁸ Mehmed Es'ad Efendi, *Lehcetü'l-lugāt*, I, 3-4.

belirtmek amacıyla ilk devirlerde yazılmış sözlükleri bir tarafa bırakacak olursak ilk defa Türkçe kelimeleri esas tutan bir Türkçe sözlük olmasıdır. Eserin başında basımına dâir 2 sayfalık bir giriş, 7 sayfalık bir fihrist ve 3 sayfalık bir mukaddime vardır. 1725-1732 yılları arasında hazırlanıp padişah II. Mahmud’a sunulan eserde müellifin de belirttiği üzere²⁰⁹ 23 harf, hareke bakımından 68 bâba; bu bâblar da alfabetik olarak kelimenin ikinci harfinin harekesine göre 674 fasla ayrılmıştır. Sözlükte madde başı olarak 3700 civârında kelime vardır.²¹⁰

5. Metodu

Lehcetü’l-lugât tedkik edildiğinde eserin şu husûsiyetleri göze çarpmaktadır:

a. Esere madde başı olarak sadece Türkçe kelimeler alınmış ve bunların Arapça ve Farsça karşılıkları verilmiştir. Ancak bazı yerlerde madde başı olan kelimeler açıklanırken Türkçe açıklamalarının da yapılmış olması esere aynı zamanda Türkçe’den Türkçe’ye sözlük görünümü de kazandırmıştır.

(Ablak): tüysüz olup genç irisi oğlan

(Haham): yahudilerin okur yazarıdır.

(Saka): meşhûr küçük kuştur. Kafeste beslerler. Güzel öter. Bazısı “su çeker” şekillerinde îzâh etmiştir.

b. Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları olan kelimelerin okunuşları hareke adları söylenerek tarîf edilmiş, fakat bu durum kitabın hacminin artmasına yol açtığı gibi okunmasını da güçleştirmiştir.

(Bilek): Fârisisi zâ-yı mu‘cemenin fethi, nûnun sükûnu, ahîrde dâl-ı mühmele ile (زَند)’dir.

(Gül): Arabisi vâvın fethi, râ-yı mühmelenin sükûnu, ahîrde dâl-ı mühmele ile (وَرْد)’dir.

c. Bir çok Arapça kelimenin müfredi yanında cemî‘si de zikredilmiştir.

²⁰⁹ Mehmed Es‘ad Efendi, *Lehcetü’l-lugât*, I, 4.

²¹⁰ Muhammed Nur Doğan, “Es‘ad Efendi, Ebû İshâkzâde”, *DİA*, XI, 339.

(Asma): Arabisi (كُرْم), cem'i (كُرُوم) gelir.

(Eşik): Arabisi (عَنْبَة), cem'i (عَنْبَات) gelir.

d. Müellifin mukaddimede belirttiği üzere²¹¹ mürâdifi olan Türkçe kelimelere atıfta bulunulmuştur.

(Ablak): Sâir Arabî ve Fârisî mürâdifleri oğlan maddesinde mezkûrdur.

(Sızı): Sâir esâmîsi ağırı maddesinde mezkûrdur.

e. Zaman zaman bazı Arapça fiillerin kullanıldığı harf-i cerre işâret edilmiştir.

(Atmak): Arabîsi (رَشَق) 'tır. Harf-i bâ ile isti'mâl olunur.

(Çevirmek): Arabîsi (الْوَاء) dır. Harf-i bâ ile isti'mâl olunur.

(Düşmek): Arabîsi (وَقَعَ) dır. Harf-i 'an ile isti'mâl olunur.

6. Lehcetü'l-lugât Üzerine Yapılan Çalışmalar

a) Behcetü'l-lugât (بهجة اللغات)

Behcetü'l-lugât, *Lehcetü'l-lugât*'ın Es'ad Efendi tarafından yapılmış bir muhtasarıdır. Eser, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Bölümü nr. 2573'te kayıtlıdır. Eserin alfabetik düzeni ile madde başları *Lehcetü'l-lugât* ile aynıdır.²¹²

b) Muhtasaru lehceci'l-lugât (مختصر لهجة اللغات)

Ali Kâşif b. Ömer el-Üsküdârî tarafından 1775 yılında yazılan *Muhtasaru lehceci'l-lugât*, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Bölümü nr. 2573'te kayıtlıdır. Bâb ve fasıllara ayrılan eserin tamamı harekelidir. Eserde Türkçe açıklamalara ve Arapça darb-ı mesellere yer verilmemiştir.²¹³

²¹¹ Mehmed Es'ad Efendi, *Lehcetü'l-lugât*, I, 4.

²¹² Muhammed Nur Doğan, "Es'ad Efendi, Ebû İshâkzâde", *DİA*, XI, 339.

²¹³ Muhammed Nur Doğan, "Es'ad Efendi, Ebû İshâkzâde", *DİA*, XI, 339.

c) Tercümânü'l-lugāt (ترجمان اللغات)

1871 yılında iki cilt hâlinde basılan *Tercümânü'l-lugāt*'ta kelimeler üç sütun hâlinde düzenlenmiştir. Birinci sütun Arapça-Türkçe, ikinci sütun Farsça-Türkçe, üçüncü sütun Türkçe-Arapça-Farsça'dır. Üçüncü sütunda bir çok kelime Türkçe olarak açıklandığı için bu bölüm Türkçe'den Türkçe'ye bir sözlük olarak da değerlendirilebilir. Türkçe bölümün madde başlarında bazı küçük farklar olmasına rağmen *Lehcetü'l-lugāt* ile hemen hemen aynıdır. *Tercümânü'l-lugāt*'ın sonundaki kayıttan, sözlüğü Hamdi adında bir kişinin yazmaya başladığı, ancak daha sonra bunu Hüseyin Remzi adlı bir başka kişinin tamamladığı ve kitabın Nâzım b. Muhammed tarafından tashîh edildiği anlaşılıyor.²¹⁴

d) Mir'âtü'l-lugāt (مرآة اللغات)

Lehcetü'l-lugāt'ın diğer bir muhtasarı olan *Mir'âtü'l-lugāt* Mehmed Rıf'at Efendi tarafından hazırlanmıştır. 1876 yılında basılan eserde Arapça ve Farsça karşılıklar parantez içerisinde ve harekeli olarak yazılmıştır.

7. Baskıları

Muhtelif kütüphânelerde çeşitli nüshaları bulunan *Lehcetü'l-lugāt*, 1210/1795 ve 1216/1801 yıllarında İstanbul'da iki defa basılmıştır. Eserin 1216/1801 baskısı iki cilt, 1210/1795 baskısı tek cildir.²¹⁵

H. EL-OKYÂNÛSÜ'L-BASÎT FÎ TERCEMETİ'L- KÂMÛSİ'L- (الأقيانوس البسيط فى ترجمة القاموس المحيط) MUHÎT

1. Müellifi

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşayan büyük dil ve lugat âlimi Ahmed Âsım Efendi Ayıntâb'da doğdu.²¹⁶ İlim dünyasına kazandırdığı lugat tercümelerinden dolayı "Mütercim" lakabını alan Âsım Efendi'nin doğum tarihini kesin olarak bilmiyoruz. Ebuzziyâ Tevfîk, onun 1169/1755'te doğduğunu söylemişse²¹⁷ de herhangi bir kaynak göstermediği için bunun ancak bir tahminden ibâret olduğunu söyleyebiliriz.

²¹⁴ Hüseyin Remzi, *Tercümânü'l-lugāt* (tsh. Nâzım b. Muhammed), İstanbul 1871, II, 465.

²¹⁵ Muhammed Nur Doğan, "Es'ad Efendi, Ebû İshâkzâde", *DİA*, XI, 339.

²¹⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 283; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

²¹⁷ Ebuzziyâ Tevfîk, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*, Kostantiniyye 1911, s. 95.

Âsım Efendi'nin dedesi Husûlî Efendi ve babası Ayıntâb şer'îye mahkemesi başkâtibi Mehmed Cenânî Efendi'dir. Mehmed Cenânî Efendi, Ayıntâb'ın önemli âlim ve şâirlerinden olup Maraş'ın Pazarcık nâhiyesinde medfûn Şeyh Osmân Semerkandî sülâlesine mensûptur.²¹⁸

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli ilim merkezleri arasında yer alan Ayıntâb'da yetişen Âsım Efendi, ilk tahsîlini Ömerzâde Hâfız ve Hacı Hasanzâde Efendiler'den aldı. Daha sonra Ayıntâb'ın meşhûr âlimlerinden Hoca Necîb Abdullah Efendi'nin derslerine devam ederek Arapça'yı ve İslâmî ilimleri en iyi şekilde öğrendi.²¹⁹ Babasından ve bir ara Ayıntâb'a gelen Kilisli şâir Rûhî Mustafa Efendi'den de Farsça'yı ve edebî ilimleri tahsil etti.²²⁰

Âsım Efendi, Ayıntâb'da bir süre mahkeme kâtipliği yaptıktan sonra ilim muhîtlarına girdi. Kısa zamanda kazandığı ilmî şöhret sâyesinde memleketin sayılı ilim adamları arasına giren Âsım Efendi, Ayıntâb mukâta'ası mutasarrıfı Battâl Paşazâde Mehmed Nuri Paşa'nın dîvân kâtibi oldu. Ancak Mehmed Nuri Paşa, kendisini çekemeyenlerin çevirdiği entrikalar sonucunda Bâbîâlî tarafından idâma mahkûm edildi. Bu arada 1204/1789 tarihinde Ayıntâb'ın muhasara altına alınması üzerine halk, şehri terk etmek zorunda kaldı. Âsım Efendi de ailesini şehirden çıkardıktan sonra kendisi de Ayıntâb âlimlerinden bir grup ile Kilis'e ilticâ etti. Bu esnâda ne tür sıkıntılar çektiğini, hattâ yılan ve akreplerle dolu bir mağarada saklanmak zorunda kaldığını, eşyalarının ve kütüphânesinin nasıl yağma edildiğini, Halep ve Ayıntâb tâcirlerinden fâizle borç almak zorunda kaldığını Âsım Efendi, *Tarihi*'nde anlatır.²²¹ Kilis'te sekiz ay kaldıktan sonra geçim sıkıntısından dolayı ailesini tekrar Ayıntâb'a göndermek zorunda kalan Âsım Efendi,

Kalmadan hâk-i mezellette hemân ey Âsım

‘Âzim-i sû-yı semâsâ-yı Sıtanbul olalım²²²

diyerek 1204/1789 tarihinde İstanbul'a gitti. Burada kimseyi tanımadığı için başlangıçta sıkıntı çeken Âsım Efendi yavaş yavaş İstanbul'un ileri gelen âlimleri ve kazasker Tatarcık Abdullah Efendi gibi devlet adamlarıyla tanıştı. Tatarcık Abdullah Efendi

²¹⁸ Cemâleddîn Mehmed Efendi, *Âyine-i Zurefâ*, Dersââdet 1896, s. 65.

²¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

²²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 194.

²²¹ Mütercim Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, İstanbul 1787, II, 227-34.

²²² Mütercim Âsım Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Kâti*, İstanbul 1870, I, 7.

sâyesinde müderrislik ru'ûsu aldı.²²³ Bu arada *Burhân-ı Kâtı* tercümesinin bir kısmını zamanın pâdişâhı III. Selîm'e sunarak iltifâtına mazhar oldu. İlim adamlarına değer veren III. Selîm, Âsım Efendi'ye maaş ve bir ev tahsîs edilmesini istedi.²²⁴ Ancak Âsım Efendi'yi çekemeyen Şerifzâde Atâullah Efendi ve Ayıntâblı Hoca Münîb Efendi gibi kişiler, Âsım Efendi'ye her türlü kötülük ve düşmanlığı yaptılar. Âsım Efendi ise bu ulemâ sınıfına hiç minnet etmediğini ve III. Selim'in padişahlığı boyunca hiçbir sıkıntı çekmediğini söyler.²²⁵ Âsım Efendi, 1213/1798 yılında Halepli İbrâhîm Efendi'nin *Siyer-i Halebî*'sini tercüme edip bir arzuhâl ile pâdişâha sundu. Fransızlar Mısır'dan çıkarıldığı ve yollar açıldığı için hem hacca gitmek hem de dönüşte ailesini getirmek için padişah'tan müsâade isteyerek Mısır'a gitti. Mısır'dan sonra Hicâz, Şâm ve Haleb'i ziyâret ederek Ayıntâb'a gitti. Ayıntâb'da bir müddet kaldıktan sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a geldi.²²⁶ 1222/1807 yılında Âmir Bey'in yerine vak'anüvîslük vazîfesine ta'yîn olundu.²²⁷ Yine o yıllarda Ramazan aylarında mu'tâd olarak icrâ edilen Huzûr Dersleri'ne katılıp Ramazan harçlığına nâil oldu.²²⁸ 1229/1813 yılında Selânik kadılığına getirilen²²⁹ Âsım Efendi 1235/1820 yılında bu görevinden ayrıldı ve kısa bir süre sonra Üsküdâr'daki evinde vefât etti. Kabri Üsküdâr Nuh Kuyusu'ndaki Karaca Ahmet mezarlığındadır. Bu hazîrede oğulları İsmâil Nevres ve Hamîd ile zevcesi Kerîme Hanım'ın da mezâr kitâbeleri vardır.²³⁰

Daha çok dилciliğı ile ön plana çıkan Âsım Efendi'nin en önemli eserlerinden biri *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*'tir. Bu eser, İranlı dil âlimi Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kāmûsü'l-muğîş* adlı sözlüğünün Türkçe tercümesidir. Âsım Efendi'nin diğer bir sözlük çevirisi, Farsça'dan Türkçe'ye olan *Tibyân-ı Nâfi* der *Terceme-i Burhân-ı Kâşî* isimli eseridir. Asım Efendi, çevirdiğı bu iki sözlükten başka bir de *Tuhfe-i Âsım* isminde manzûm bir sözlük yazmıştır. Asım Efendi'nin *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*'ten sonra en önemli eseri iki ciltlik *Âsım Tarihi*'dir. Bunun dışında siyere dâir *Siyer-i Halebi*, 'akâide dâir *Merağı'l-ma'âlî*

²²³ Hasan Aynî, *Dîvân-ı Belâgat-ünnvân-ı Aynî*, İstanbul 1842, s. 266.

²²⁴ Mütercim Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, II, 216.

²²⁵ Mütercim Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, I, 122.

²²⁶ Mütercim Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, I, 254.

²²⁷ Cemâleddîn Mehmed Efendi, *Âyine-i Zurefâ*, s. 66.

²²⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, I, 114.

²²⁹ Şânîzâde, *Târih*, İstanbul 1282, II, 215; s. 266; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 283; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

²³⁰ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 283; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

fî şerğî Kaşîdeti'l-emâlî ve tarihe dâir *Mužhiru't-tağdîs bi-hurûci şâifeti'l-Fransis* adlı tercüme eserler de Âsım Efendi'ye aittir.²³¹

2. Eserin Adı

Âsım Efendi, İranlı dil ve tefsîr âlimi Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kāmûsü'l-muğîş* adlı Arapça sözlüğünün tercümesi olan eserine *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş* adını vermiştir.²³² Fakat daha çok *Kāmûs Tercümesi* veya *Kāmûs-ı Okyanus* adıyla bilinir.²³³ Âsım Efendi, Medine'deki hocası Necîb Efendi'nin teşvîki ile²³⁴ 1220/1805 yılında tercüme etmeye başladığı *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*'i 1225/1810 yılında bitirmiştir.²³⁵

3. Kaynakları

Âsım Efendi, eserin mukaddimesinde “tashîh-i nüsha ve sâir husûslarda dahî şârihlerin tasrîhlerinden başka kemâl-i itmi'nân için mehazlara, husûsen mehaz-ı *Kāmûs* olan ‘*Ubâb* ile *Muğkem* nâm kitaplara mürâcaat bâbında tehâvül ve tekâsülden ictinâb olunur”²³⁶ diyerek ‘*Ubâb* ve *Muğkem* adlı sözlükleri kaynak olarak kullandığını açıkça zikretmiştir. Bunun dışında eseri tedkîk ettiğimizde müellifin; Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1790)'nin *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*'u²³⁷, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Besâir*'i²³⁸, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsü'l-belâğa*'sı²³⁹, Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Şîğâğ*'i²⁴⁰, Vânî Mehmed Efendi (ö. 1000/1592)'nin *Vankulu Lugati*²⁴¹, Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210)'in *en-Nihâye fî garîbi'l-ğadîş*'i²⁴², Ebû Ali İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî el-Bağdâdî (ö. 356/967) 'nin *el-Bârî fî'l-luğa*'sı²⁴³, Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-enzîl ve esrâru't-te'vîl*'i²⁴⁴ ve Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)'nin *Cihânnümâ*'sından²⁴⁵ da istifâde ettiğini görüyoruz.

²³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

²³² Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*, İstanbul 1887-1888, I, 4.

²³³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 375.

²³⁴ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Târih-i Âsım*, I, 254.

²³⁵ M. Fuad Köprülü, “Âsım Efendi”, *İA*, c. I, s. 668.

²³⁶ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, I, 63.

²³⁷ *el-Okyânûs*, I, 6.

²³⁸ *el-Okyânûs*, I, 8.

²³⁹ *el-Okyânûs*, I, 9.

²⁴⁰ *el-Okyânûs*, IV, 50.

²⁴¹ *el-Okyânûs*, I, 753.

²⁴² *el-Okyânûs*, I, 5.

²⁴³ *el-Okyânûs*, I, 15.

4. Tertîbi

el-Kāmûsü'l-muġîş'te kelimeler, Cevherî ekolüne göre dizilmiştir. Âsım Efendi de *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muġîş*'te “ahsen-i nizâm” ve “ecmel-i intizâm” olarak nitelediği²⁴⁶ bu tertîbe sâdık kalmıştır. Kelime köklerinin esas alındığı bu dizimde kelimenin son harfî bâb, ilk harfî ise fasıl adıyla ve alfabetik olarak dizilmiş, ortada kalan harfler de alfabetik sırayı takîp etmiştir.

5. Metodu

Âsım Efendi'nin, eseri tercüme ederken şu husûslara riâyet ettiği göze çarpmaktadır:

a. *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te kelimelerin bâb ve zabt harekelerinin tesbîti hem karışık hem de yetersizdir. Âsım Efendi bunu daha derli toplu bir hâle koymuştur. Meselâ; *el-Kāmûsü'l-muġîş*, (حَسَبَ) fiilinin mastarlarının sadece ilk harflerinin harekelerini tesbît ederken, *Kāmûs Tercümesi* aynı mastarları:

(الْحَسَبُ): hâ'nın fethi ve sînin sükûnuyla

(الْحُسْبَانُ): hâ'nın zammıyla

(الْحِسْبَانُ): hâ'nın kesriyle

(الْحِسْبَانُ): hâ'nın kesri ve sînin sükûnuyla şeklinde tesbît etmiştir.

b. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) daha fazla kelime yazabilmek için fazla misâl vermekten kaçınırken, Âsım Efendi âyet, hadîs, şiir darb-ı mesel vesâireden yeterli miktârda misâller zikreder. Meselâ; (هَلَكَ)'nin çeşitli manâları için Hâkka/29, Bakara/205, Nisâ'/176 ve Kasas/88 âyetlerini zikretmiştir.

c. Âsım Efendi bazı kelimeleri tercüme ederken *el-Kāmûsü'l-muġîş*'te bulunmayan yeni manâ ve bilgiler ilâve etmiştir. Meselâ; min edatını açıklarken, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin verdiği manâyı naklettikten sonra “mütercim-i hakîr der ki, müellif burada on dört manâ zikreyledi. Kütüb-i nahviyede ziyâde mezkûrdur. Ez-

²⁴⁴ *el-Okyânûs*, I, 639.

²⁴⁵ *el-Okyânûs*, IV, 564.

²⁴⁶ *el-Okyânûs*, I, 64.

cümle rubbemâ manâsına olur ve sıla olur, lâm-ı zâide manâsına ve müz manâsına ve bâ-i kasem manâsına olur.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.

d. Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) *el-Kāmûsü'l-muğîş*'te *es-Şîgâğ*'ı sürekli tenkîd etmiştir. Âsım Efendi ise *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*'te Cevherî (ö. 400/1009)'yi müdâfaa etmek için Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'yi ve diğer bazı lugatçıları eleştirmiştir. Meselâ; (اللَمْدُ) kelimesini açıklarken “Mütercim der ki müellif, Cevherî'ye harf-endâz olur iken hefvetü'l-kâmil hufresine düşmüştür” diyerek Cevherî (ö. 400/1009)'yi müdâfaa etmiştir.

6. el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş Üzerine Yapılan Çalışmalar

XIX. yüzyıl Osmanlı vak'anüvîs ve şâirlerinden Ahmed Lütfî Efendi (ö. 1817), *el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş*'teki kelimeleri alfabe sırasına göre düzenleyerek 53.000 kelimelik *Lugat-ı Kāmûs*'u hazırlamıştır. Aslı Arkeoloji Müzesi Kütüphânesi'nde bulunan eserin elîf ve bâ harflerini içeren ilk iki cüzü 1282 ve 1286 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.²⁴⁷

7. Baskıları

el-Okyânûsü'l-basîş fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muğîş, ilk olarak 1230/1815-1233/1817 yılları arasında İstanbul'da üç cilt hâlinde basılmıştır.²⁴⁸ Eserin, daha sonra 1250/1834 yılında Mısır'da, 1268/1852-1272/1855, 1304/1887-1405/1888 yılları arasında İstanbul'da basımı gerçekleştirilmiştir.²⁴⁹

İ. ED-DERÂRİYYÜ'L-LÂMÎ'ÂT FÎ MÜNTEHABÂTİ'L-LUGÂT (الدراريّ اللامعات في منتخبات اللغات)

1. Müellifi

Sözlüğün kapağındaki ifâdeden Beyrut Bidâyet Mahkemesi başkâtibi olduğu anlaşılan Muhammed Ali el-Ünsî hakkında başka bir bilgiye rastlamadık.

²⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 137.

²⁴⁸ Yusûf Serkîs, *Mu'cemü'l-mašbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*, II, 1260.

²⁴⁹ M. Fuad Köprülü, “Âsım Efendi”, *İA*, I, 672.

2. Eserin Adı

Muhammed Ali el-Ünsî, eserine *ed-Derâriyyü'l-lâmi'ât fî münteḥabâti'l-lugāt* ismini verdiğini lugatın mukaddimesinde belirtmiştir.²⁵⁰

3. Kaynakları

Muhammed Ali el-Ünsî, *ed-Derâriyyü'l-lâmi'ât fî münteḥabâti'l-lugāt*'ın mukaddimesinde, sözlüğü hazırlarken Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el- Kāmûsü'l-muġîṣ*'i, Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî el-Hamevî (ö. 770/1368) 'nin *el- Mişbâġu'l-münîr*'i, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî'nin *Muḥtâru's-sıġâġ*'ı, Şeyhülislâm Mehmed Es'ad Efendi (ö. 1166/1753)'nin *Lehcetü'l-lugāt*'ı Şemseddîn Sâmi (ö. 1266/1850)'nin *Kāmûs-ı Türkî*'si, Mehmed Rıf'at'ın *Mir'âtü'l-lugāt*'ı, Ebuzziyâ Tevfîk'in *Lugat-ı Ebuzziyâ*'sı ve Hüseyin Remzi'nin *Lugat-ı ecnebiye ilâveli lugat-ı Osmâniyye*'sinden istifâde ettiğini belirtmiştir.²⁵¹

4. Tertîbi

Müellif, *ed-Derâriyyü'l-lâmi'ât fî münteḥabâti'l-lugāt*'ın tertîbi konusunda “Bu lugatı hece harflerine göre tertîb ettim”²⁵² demekle yetinmiştir. Eser, Osmanlıca alfabedeki harf sayı ve sırasına göre otuz bir bâba ayrılmış olup kelimeler, ilk harflerinin harekesine göre değil, Şemseddîn Sâmi (ö. 1266/1850)'nin *Kāmûs-ı Türkî*'sinde olduğu gibi hareke gözetilmeksizin Türkçe kelimeyi oluşturan harflerin kelime içindeki sıralanışlarına göre dizilmişlerdir.

5. Metodu

ed-Derâriyyü'l-lâmi'ât fî münteḥabâti'l-lugāt'ın dikkat çeken özellikleri şunlardır:

a. Eserde Türkçe kelimeye karşılık verilen Arapça mürâdif kelimeler aralarındaki manâ farkına işâret edilmemiştir. Meselâ, çevirmek kelimesine (القلب), (التحويل), (الإحاطة), (الإعانة), (الإبطال), (النقض) kelimeleri karşılık olarak verilmiş, fakat aralarındaki manâ farkı belirtilmemiştir.

²⁵⁰ Muhammed Ali el-Ünsî, *ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fî münteḥabâti'l-lugāt*, Beyrut 1318, s. 2.

²⁵¹ Muhammed Ali el-Ünsî, *ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât*, s. 5.

²⁵² Muhammed Ali el-Ünsî, *ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât*, s. 2.

b. Türkçe kelimelere karşılık olarak verilen Arapça kelimelerin sadece müfredleri verilip cem'ileri zikredilmemiştir.

Alacak: (دَيْن)

Beyin: (دِمَاغ)

Deve: (جَمَل)

c. Türkçe kelimelere karşılık olarak verilen Arapça kelimeler misâllerle îzâh edilmeden zikredilmiştir.

6. Baskıları

Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Münteḥabâti'l-Lugāt, 1318/1900 yılında Beyrut'ta basılmıştır.²⁵³

III. MANZÛM SÖZLÜKLER

A. SÛBHA-İ SİBYÂN (سُبْحَةُ صَبِيَّان)

1. Müellifi

Müellifin hayatı hakkında *Sübha-i Sıbyân*'ın şerhi olan *Hediyetü'l-iḥvân*'da yer alan “İsm-i şerîfleri Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî olduğu bazı manzûmelerde mersûmdur ve fi'l-asıl Bosnevî'dir” kaydından başka bir bilgiye rastlamadık.²⁵⁴

²⁵³ M. Sadi Çöğenli, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 102.

²⁵⁴ Muhammed Necîb, *Hediyetü'l-iḥvân*, İstanbul 1840, s. 2.

2. Eserin Adı

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî, manzûm sözlüğünün başında *Sübha-i Sıbyân* ana hem ad ola” diyerek²⁵⁵ eserine *Sübha-i Sıbyân* adını verdiğini belirtmiştir.

3. Tertîbi

Arapça-Türkçe manzûm bir lugat olan *Sübha-i Sıbyân*'ın tamamı 453 beyit olup, lugat kısmı muhtelif 'arûz vezinleriyle yazılmış kırk sekiz bölümden ibârettir. Ayrıca eserin baş tarafında üç ayrı mesnevî mevcuttur.

4. Örnekler

(rasûl): elçi ve peygamber; (livâ'): sancak; ('alem): bayrak

(nedâ): nemdir; (südâ): mühmel; (serâ): ırmak; (şerâ): toprak

(esâbi'): cümle parmaklar; (enâmil): uçları oldu

dahî (sa'îd): bilek; (yed): el; ('akab): ökçe; (Zufr): tırnak

5. Sübha-i Sıbyân Üzerine Yapılan Çalışmalar

Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Muhammed Necîb, *Sübha-i Sıbyân*'a *Hediyyetü'l-ihvân* adında bir şerh yazmıştır.²⁵⁶ Muhammed Necîb, *Hediyyetü'l-ihvân*'ın tertîbinde *Sübha-i Sıbyân*'a uymuş ve *Sübha-i Sıbyân*'ı şerh ederken bazı ilâveler de yapmıştır. Mesela; Arapça kelimelerin zabt harekesini tesbît etmiştir. *Sübha-i Sıbyân*'ın müfred olarak zikrettiği kelimelerin cem'ilerini, cem'i olarak zikrettiği kelimelerin de müfredlerini göstermiştir. İzâh ettiği kelimelerin sarf yönünden tahlîlini yapmıştır. Birçok kelimenin eş anlamını vermiştir. Bunun yanında bazı kelimelerin de Farsça karşılıklarını vermiştir.

²⁵⁵ Ahmed er-Rûmî, *Sübha-i Sıbyân*, İstanbul 1801, s. 2.

²⁵⁶ M. Sadi Çöğenli, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 107.

6. Baskıları

Sübha-i Sıbyân, 1216/1801, 1224/1809, 1233/1818, 1246/1830, 1249/1833, 1251/1835, 1257/1841 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.²⁵⁷

B. MİRKÂTÜ'L-EDEB (مرقاة الأدب)

1. Müellifi

XIV. yüzyılda yaşamış meşhûr Osmanlı şâirlerinden Ahmedî'nin asıl adı Tâceddîn İbrâhîm b. Hızır'dır.²⁵⁸ Ahmedî'nin nerede doğduğuna dâir kaynaklarda birbirini tutmayan bilgiler mevcuttur. Latîfî²⁵⁹ ve Ali²⁶⁰, Sivaslı olduğunu söylerken, Mecdî Germiyânlı olduğunu söyler.²⁶¹ Osmanlı Müellifleri'nde ise Amasyalı olduğu yazılıdır.²⁶²

Ahmedî'nin ilk tahsîlini nerede aldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bazı kaynaklar onun bilgisini arttırmak üzere Mısır'a gittiğini, orada Şeyh Ekmeleddîn'in öğrencisi olduğunu ve bu sırada öğrenim görmek için Anadolu'dan Mısır'a giden Molla Fenârî ile arkadaşlık ettiğini kaydeder.²⁶³ Ahmedî, Mısır'dan döndükten sonra Aydınoğulları'yla ilişki içerisine girdi ve *Mirkâtü'l-edeb*, *Mîzânü'l-edeb* ve *Mi'yârü'l-edeb* adlı eserlerini Aydınoğlu Hamza Bey'in öğrenimi için yazdı.²⁶⁴ Daha sonra Emîr Süleyman'la tanışan Ahmedî, bu ilişkisini şehzâdenin ölümüne kadar sürdürmüştür. Ahmedî 815/1413 yılında seksen yaşını aşmış olarak Amasya'da öldü.²⁶⁵

²⁵⁷ M. Sadi Çöğenli, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 125.

²⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 73.

²⁵⁹ Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, Dersaâdet 1896, s. 82.

²⁶⁰ Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-aḥbâr*, İstanbul, ts. (*Takvimhâne-i Âmire*), V, 129.

²⁶¹ Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 70-71

²⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 73.

²⁶³ Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 70; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şu'arâ'* (haz. İbrahim Kutuk), Ankara 1978, s. 146

²⁶⁴ Nihad M. Çetin, "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1952, s. 104.

²⁶⁵ Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 71; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. II, s. 73.

Türk Edebiyatı'nda daha çok *İskendernâme* adlı eseri ile bilinen Ahmedî'nin diğer eserleri, *Dîvân*, *Cemşîd ü Hurşîd*, *Tervîğu'l-ervâğ*, *Bedâyi'u's-siğr fî şanâyî'i's-şi'r*, *Mirkâtü'l-edeb*, *Mi'yârü'l-edeb* ve *Mîzânü'l-edeb*'tir.²⁶⁶

2. Eserin Adı

Ahmedî'nin *Mirkâtü'l-edeb* adlı Arapça-Farsça manzûm sözlüğüyle ilgili ilk araştırmayı Nihad M. Çetin yapmıştır. Nihad M. Çetin, yazma hâlinde olan eseri, Konya Eski Eserler Müzesi nr. 2540/2 bir mecmû'ada yer alan nüshasını esas alarak tavsîf etmiştir.²⁶⁷ Çetin'e göre eserin adı ne mukaddime ne de hâtimede geçmektedir. O, Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)'nin eserin mâhiyeti hakkında verdiği bilgilere dayanarak eserin isminin *Mirkâtü'l-edeb* olduğu kanâatine varmıştır.²⁶⁸

3. Tertîbi

Mirkâtü'l-edeb 128 varaklık bir mecmû'anın içinde 72a-110a varakları arasındadır. Eser, başında Farsça mensûr bir mukaddime olmak üzere 28 bâbtan ibarettir.²⁶⁹

4. Nüshaları

Henüz baskısı bulunmayan *Mirkâtü'l-edeb*'in bilinen nüshaları; Topkapı Sarayı Kütüphânesi nr. 2540/2, Konya Eski Eserler Müzesi Kütüphânesi nr. 2732, Manisa Genel Kitaplık nr. 2848'de kayıtlıdır.²⁷⁰

C. 'UKÛDÜ'L-CEVÂHİR (عقود الجواهر)

1. Müellifi

"Dâ'î" mahlasını kullanan ve kaynaklarda ismi mahlasıyla birlikte zikredilen Ahmed-i Dâ'î Germiyânlıdır. Babasının adı İbrâhim, dedesinin adı Mehmed'dir.²⁷¹ Ahmed-i Dâ'î'nin hangi dönemde yaşadığı da kaynaklarda farklı şekillerde geçer. Sehî

²⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. II, s. 73; Günay Kut, "Ahmedî", *DİA*, II, 166.

²⁶⁷ Çetin, "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1952, s. 103.

²⁶⁸ Nihad M. Çetin, "Ahmedî'nin Mirkâtü'l-Edeb'i Hakkında", *Türkiyât Mecmuası*, sy. 14, İstanbul 1964, s. 218.

²⁶⁹ Çetin, Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1952, s. 104-105.

²⁷⁰ Çetin, "Ahmedî'nin Mirkâtü'l-Edeb'i Hakkında", *Türkiyât Mecmuası*, sy. 14, İstanbul 1964, s. 217-218.

²⁷¹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 190; Sehî, *Tezkire-i Sehî*, İstanbul 1907, s. 56; Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, s. 85.

ve Latîfî, Dâ'î'nin Yıldırım Bâyezîd'in oğlu Emîr Süleymân devrinde yaşadığını söylerken²⁷² Hasan Çelebi ve Mehmed Süreyyâ I. Murâd döneminde yaşadığını kaydeder.²⁷³

Dâ'î, Germiyân'da bir süre kadılık yaptıktan sonra Süleymân Şah'ın 790/1387'de vefâtından sonra yerine geçen II. Yakûb'un himayesine girdi.²⁷⁴ Ancak II. Yakûb'un Yıldırım Bâyezîd'e mağlûp olmasından sonra Emîr Süleymân'ın yanına gitti. Emîr Süleymân, Dâ'î ve onun gibi sanatkârlara ilgi ve alâka göstererek himâyesine aldı. Fakat Emîr Süleymân'ın 813/1410 yılında öldürülmesi üzerine Dâ'î, Çelebi Mehmed'in himâyesine girdi. Çelebi Mehmed, oğlu Murâd'a hocalık yapmak üzere Dâ'î'yi sarayda görevlendirdi. Çelebi Mehmed'in 824/1421'de vefât edince II. Murâd'ın himâyesine giren Dâ'î, son eseri *Tezkiretü'l-evliyâ*'yı bu dönemde kaleme almıştır.²⁷⁵ Dâ'î'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber son eseri *Tezkiretü'l-evliyâ* olduğuna göre o tarihten sonra uzun yaşamadığı anlaşıyor.²⁷⁶

Şairliğiyle ön plana çıkan Dâ'î, sekizi mensûr, altısı manzûm on dört eser kaleme almıştır. Mensûr eserleri *Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys es-Semerkindî*, *Miftâgu'l-Cenne*, *Tercüme-i Kitâbü't-Ta'bîr-nâme*, *Tercüme-i Eşkâl-i Nâsır-i Tûsî*, *Teressül*, *Tercüme-i Tezkiretü'l-evliyâ*, *Tıbb-ı Nebvî* ve *Vesîletü'l-mülûk*'tür. Manzûm eserleri ise *Farsça Dîvân*, *'Ukûdü'l-cevâhir*, *Camasbnâme*, *Türkçe Dîvân*, *Vasıyyet-i Nûşirevân-ı Âdil be-Pusereş Hürmüz-i Tâcdâr* ve *Çengnâme*'dir.²⁷⁷

2. Eserin Adı

'*Ukûdü'l-cevâhir*'in mâhiyeti hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bursalı Mehmed Tâhir, eserin Hâlis Efendi Kütüphânesi'nde olduğunu ve Reşidüddîn Vatvat'ı taklîden yazılmış Arapça ve Farsça kelimelerden mürekkep manzûm bir sözlük

²⁷² Sehî, *Tezkire-i Sehî*, s. 56; Latîfî, *Tezkire-i Latîfî*, s. 85.

²⁷³ Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'l-ş-şu'arâ*, I, 139; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 190.

²⁷⁴ Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-a'hbâr*, V, 130; Sehî, *Tezkire-i Sehî*, s. 56.

²⁷⁵ Gelibolulu Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-a'hbâr*, V, 190; Sehî, *Tezkire-i Sehî*, s. 56.

²⁷⁶ Günay Kut, "Ahmed-i Dâ'î", *DİA*, II, 57.

²⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 171-172; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 190.

olduğunu kaydederken ²⁷⁸ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) ise ‘*Ukûdü’l-cevâhir*’in elli bir kıta ve altı yüz elli beyitten mürekkep manzûm bir lugat olduğunu söyler.²⁷⁹

3. Tertîbi

Arapça-Farsça manzûm bir sözlük olan ‘*Ukûdü’l-cevâhir*, altı yüz elli beyit ve elli bir kıt‘adan oluşur. Eser muhtelif bahirler üzerine yazılmış ve her bahrin cüzleri de kıtanın sonunda zikredilmiştir.²⁸⁰

4. Nüshaları

‘*Ukûdü’l-cevâhir*’in biri Süleymâniye Kütüphânesi’nde olmak üzere bilinen dört nüshası vardır. Süleymâniye Kütüphânesi’ndeki nüshada satır aralarında kelimelerin Türkçe manâları da yazılmıştır.²⁸¹

D. LUGAT-I FERİŞTEHZÂDE (لغت فرشتهزاده)

1. Müellifi

VIII./XIV. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Abdülatîf İzzeddîn et-Tirevî, Tire’de doğdu. Babası, Abdülazîz Eminateddîn el-Kirmânî er-Rûmî’dir ²⁸² İlim dünyasında daha çok İbn Melek lakabıyla bilinir.²⁸³

Aydınogulları zamanında Ege bölgesi’nin Birgi’den sonra en önemli ilim ve kültür merkezi olan Tire’de yetişen İbn Melek, zamanın yöneticilerinden büyük hürmet ve saygı gördü. Seyyid Bey İbn Melek’in babasının Aydınogullarının daveti üzerine Aydınogulları’nın sancağına geldiğini kaydeder.²⁸⁴ Aydınoglu Mehmed Bey, Tire’de İbn Melek adına büyük bir medrese yaptırıp onu oraya müderris ta’yîn etti. İbn Melek bu medresede uzun yıllar ders verdi. Mehme Bey’in oğulları Îsâ Çelebi, Selîm Çelebi ve

²⁷⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 171-172.

²⁷⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-žunûn*, II, 1156.

²⁸⁰ Günay Kut, “Ahmed-i Dâ’î”, *DİA*, II, 57.

²⁸¹ Günay Kut, “Ahmed-i Dâ’î”, *DİA*, II, 57.

²⁸² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn*, I, 617; Taşköprüzâde, *eş-Şekâ’ik*, s. 45; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 219; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, VI, 11.

²⁸³ Taşköprüzâde, *eş-Şekâ’ik*, s. 45; Mecdî, *Şekâ’ik Tercümesi*, s. 66; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 219; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, VI, 11; Hayreddîn Zirikli, *el-A‘lâm*, IV, 182.

²⁸⁴ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul 1914, s. 55.

Hızır Şâh'a hocalık yaptı.²⁸⁵ Evliyâ Çelebi de Seyahatnâme'sinde onun Manisa'daki Saruhan Medresesi'nde öğrenim gördüğünü söyler.²⁸⁶ Tire'de vefât eden İbn Melek'in vefât tarihi ihtilâfıdır. Kaynaklarda 797/1394²⁸⁷, 801/1399²⁸⁸, 820/1417²⁸⁹, 885/1482²⁹⁰ gibi çeşitli ölüm tarihleri verilmiştir. Ancak İbn Melek, Tire'de Necîp Paşa Kütüphanesi nr. 200'deki müellif hattı *Şeğru Menâri'l-envâr* adlı eserini 821/1418 yılında yazdığına göre kendisinin bu tarihten sonra vefât etmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁹¹ İbn Melek'in Hurûfîliğe dâir eserleriyle tanınan Abdülmecîd adında bir kardeşi, Muhammed adında bir oğlu ve Abdurrahmân adında bir torunu olduğu bilinmektedir.²⁹²

Çeşitli sahalarda eserler kaleme alan İbn Melek, özellikle usûl-i fıkıh ve hadîs ilimlerinde zamanının önde gelen isimlerinden olmuştur. *Şeğru Menâri'l-envâr*, *Şeğru Mecma'i'l-bağreyn* ve *Şeğru'l-vikāye*, fıkıh ilmiyle alâkalı eserleridir. *Mebâriku'l-Ezhâr fî şerğî Meşâriki'l-envâr* ise hadîse dâir eseridir. Bunun dışında İbn Melek'in ibâdetlere dâir *Şeğru Tuğfeti'l-mülûk*, *Bedru'l-vâ'izîn* ve *Žuhru'l-âbidîn* adlı eserleriyle *Lugat-ı Feriştahzâde* adında Arapça-Türkçe manzûm bir lugatı vardır.²⁹³

2. Eserin Adı

İbn Melek, *Lugat-ı Feriştahzâde*'nin mukaddimesinde sözlüğün husûsî bir adından söz etmez. Mukaddimede sözlüğü torunu Abdurrahmân için yazdığını söyleyen İbn Melek, eserin te'lîf sebebini şöyle açıklar: "... Oğlum oğlu Abdurrahmân lugat okumağa yaklaştı. Benden ona yâdigâr bir risâle nazmettim. Müsta'mel lugatleri cem' edip, Kur'ân lugatlerini onda derc ettim. Fârisî ile tercüme etmesini giderdim. Zira farisî bilmeyene fâide etmez ve onunla Fârisî tam bilinmez. Maksûd elfâz-ı 'arabiyye manâsını bilmektir. Türkî tercüme ile iktifâ ettim. Tâ ki nâfi' ola inşâallah teâlâ..."²⁹⁴

²⁸⁵ Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 66-67.

²⁸⁶ Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, Dersâadet 1896, IX, 74.

²⁸⁷ Carl Brockelman, *GAL, Suppl.*, II, 315.

²⁸⁸ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 619; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 11; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 182.

²⁸⁹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 454.

²⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-žunûn*, I, 342.

²⁹¹ Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, XX, 175.

²⁹² Taşköprüzâde, *eş- Şekâ'ik*, s. 45; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 219; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 454; Mecdî, *Şekâ'ik Tercümesi*, s. 66

²⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 219; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 11; Hayreddîn Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 182.

²⁹⁴ İbn Melek, *Lugat-ı Feriştahzâde*, İstanbul 1801, s. 2.

3. Tertîbi

Manzûm bir lugat olan *Lugat-ı Feriştahzâde*'de, Kur'ân'da geçen 1528 Arapça kelimenin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Eser, yirmi iki kıt'a hâlinde tertîb edilmiş olup iki yüz altmış dokuz beyitten ibârettir. Her kıt'a ayrı bir vezinle yazılmış, önce Arapça kelime, ardından da o kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Ancak bazen vezin zarûreti dolayısıyla önce Türkçe sonra Arapça kelime zikredilmiştir. Son harfi hemze olan Arapça kelimelerde hemze gösterilmemiştir. Ayrıca son harfleri kapalı T (ٹ) olan Arapça kelimeler Osmanlıca imlâsına göre açık T (ت) ile yazılmıştır. *Lugat-ı Feriştahzâde*'nin en önemli özelliği, XIV. yüzyıl Anadolu Türkçe'sinin özelliklerini yansıtmasıdır. Eserde birçok öz Türkçe kelimeye rastlamak mümkündür.²⁹⁵

4. Örnekler

(hubz): ekmek; (kubl): öpmek; (zar'): ekmek; kul: (gulâm)

(halk): yaratmak; (hark): yırtmak; ulu kişidir: (humâm)

(ğabbe): dane; (cünne): kalkan; (cennet): uçmak

(gazl): eğirmek; ('azl): ayırmak; süpürendürür (kumâm)

5. Lugat-ı Feriştahzâde Üzerine Yapılan Çalışmalar

a) Şerhler

(1) Şerh-i Lugat-ı Feriştahzâde (شرح لغت فرشته اوغلی)

Süleymâniye Kütüphânesi, Dâru'l-Mesnevî Bölümü, nr. 569'da kayıtlı olan eser, 110 varak olup her sayfasında 11 satır mevcuttur. Arapça kelimeler kırmızı, açıklamaları siyah mürekkeple yazılmıştır. Ayrıca eserin üst tarafında "*Lugat-ı Feriştahzâde*'yi, Birgili Mehmed Efendi merhûm şerh edip cemî' müşkilâtı halledip ve hatâ olan mahalleri beyân etmiştir rahmetullâhi 'aleyhi rahmeten vâsi'a" ibâresi vardır.²⁹⁶

(2) ed-Dürerü'l-mensûre li-şerhi'l-lugati'l-manzûme (الدرر المنثورة لشرح اللغة المنظومة)

²⁹⁵ Cemal Muhtar, İki Kur'ân Sözlüğü: Lugat-ı Feriştahzâde ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî, s. 24.

²⁹⁶ Lugat-ı Feriştahzâde ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî, s. 24.

Şârihi meçhûl olan bu eser, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kitaplığı, İsmâil Sâib Bölümü, nr. 1924/1’de kayıtlıdır. Eser 58 varak olup her sayfada 25 satır vardır. Eserde *Lugat-ı Feriştihazâde*’deki her beyit önce Türkçe sonra Arapça ve Farsça açıklanmış, bazen Kur’ân âyetleri ile istişhâd edilmiş, bazen de beyitlerde bulunan edebî sanatlarla ilgili açıklamalar yapılmıştır.²⁹⁷

(3) *Lugat-ı Ferište ‘alâ hurûfî’t-teheccî* (لغت فرشته على حروف التهجي)

Eser, Bursa Ulucami Kitaplığı nr. 3429 kayıtlıdır. Manzûm *Lugat-ı Feriştihazâde*, nesîr hâlinde alfabetik sıraya göre tanzîm edilmiştir.²⁹⁸

b) *Nazîreler*

(1) *Dîbâcetü ıslâhi’l-merkez* (ديباجة إصلاح المركز)

Şeyh Ahmed b. Şeyh Mûsâ *Lugat-ı Feriştihazâde*’den ilhâm alarak ve bazı yerlerde değişiklikler yaparak 23 kıtalık yeni bir eser ortaya koymuştur.²⁹⁹

(2) *Mahmûdiyye* (محمودية)

Lugat-ı Feriştihazâde’deki vezin ve kâfiye aksaklıklarını gidermek için yazılan bu eser, Şeyh Bedreddîn el-Kâdî Mahmûd b. eş-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş tarafından 911/1505’te nazmedilip Sultân Bâyezîd’e sunulmuştur.³⁰⁰

6. *Baskıları*

Çeşitli kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan *Lugat-ı Feriştihazâde*, Abdülmecîd b. Ferište’nin *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*’si ile birlikte Cemal Muhtar tarafından yeni harflere aktarılarak neşredilmiştir.

E.NAZMÜ’L-LEÂL (نظم اللال)

1. *Müellifi*

XVII. yüzyılda yaşamış olan Şeyh Ahmed, Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820)’nin altıncı göbekten dedesi olup, Antep’in Çarpın köyünde doğdu.³⁰¹ Şeyh

²⁹⁷ *Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, s. 24.

²⁹⁸ *Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, s. 24.

²⁹⁹ *Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, s. 24.

³⁰⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-żunûn*, I, 1619.

Ahmed'in beşinci göbekten dedesi Şeyh Osman-ı Semerkandî Orta Asya'dan göçüp Maraş'a gelmiştir.³⁰² Şeyh Ahmed'in mezarı Gaziantep'tedir.³⁰³

2. Eserin Adı

İnci dizisi veya incilerden meydana gelmiş manzûme anlamına gelen *Nażmü'l-leâl*, Arapça-Türkçe manzûm bir sözlük olup 1051/1641 yılında yazılmıştır. Şeyh Ahmed, Farsça olan Şâhidî'nin *Tuğfe*'si gibi Arapça'da bir sözlük olmadığı için *Nażmü'l-leâl*'i kaleme almıştır.³⁰⁴ Hâkî Abdurrahmân Efendi, *Nażmü'l-leâl*'e *Şavğu'l-me'âl fî şerğî Nażmî'l-leâl* adında bir şerh yazmıştır.³⁰⁵

3. Tertîbi

Nażmü'l-leâl, 58 sayfa olup yedi buçuk sayfası giriş kısmıdır. Bütün sayfalardaki yazılar kırmızı çizgi ile çerçevelenmiş olduğu gibi kıt'a başları da iki kırmızı çizgi arasına alınmıştır. Sayfalara numara konmamıştır ve sayfaların altında bir sonraki sayfanın ilk kelimesi gösterilmiştir. Mesnevî şeklinde olan giriş kısmında 96 beyit, lugat kısmında da her biri 5-29 beyitlik 39 kıt'a ile 5 rubâî vardır. Hepsi toplam 495 beyittir. Kıt'alar, alfabetik olarak tertîb edilmeyip her kıt'a ayrı bir 'arûz vezniyle yazılmıştır. Kıt'a başlıkları vezin adları olup her kıt'anın sonuna vezni gösteren bir beyit ilâve edilmiştir.³⁰⁶

Nażmü'l-leâl'de giriş kısmı ile metindeki dil ve üslûp birbirinden farklıdır. Giriş kısmında üslûp akıcıdır. Bir arada bulunması gereken söz parçalarından bir kısmı bir mısra'ın sonunda bulunur, geri kalan kısmı sonraki mısra' ile devam eder. Eserde parantez cümleleri çok kullanılmıştır. Dikkat çeken diğer bir özellik de metin kısmında Arapça kelimeleri karşılamak için verilen öz Türkçe kelimeler giriş kısmında kullanılmamıştır.³⁰⁷

³⁰¹ Ömer Asım Aksoy, "Şeyh Ahmed ve Nażmü'l-leâl", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 180(1959), s. 205.

³⁰² "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, s. 206.

³⁰³ "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, s. 207.

³⁰⁴ "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, s. 209.

³⁰⁵ "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, s. 244.

³⁰⁶ "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, s. 212.

³⁰⁷ Aksoy, "Şeyh Ahmed", *TDAY Belleten*, 180 (1959) s. 216.

Eserin metin kısmına baktığımızda nazım tekniğinin getirdiği zorluklardan dolayı üslubunun akıcı ve güzel olmadığını görüyoruz. “Beyt-i mütercem”lerin ise metin kısmında ayrı bir önemi vardır. Bunlar, metnin öteki beyitleri gibi aralarında anlam bağı bulunmayan tek tek kelimeler değil cümle hâlindeki anlatım araçlarıdır. Müellif böylece konunun biteviyeliğini ve tatsızlığını gidermeye çalışmıştır. Ayrıca bir mısra‘ sonunda bulunan sözün ikinci parçasının ondan sonraki mısra‘da devam etmesi de metin kısmında dikkat çeken özelliklerdendir.³⁰⁸

4. Örnekler

(şa‘r): kıl; (re’s): baş; (ğalk): boğaz hem tıraş
etmek ü (ğâcib) ne: kaş; (hüdb): müje; (kavs): yay
(cebhe): alın; (‘ayn): göz; (enf): burun; (vech): yüz
(sürre): göbek; (rukbe): diz; (ka‘b): topuk; (iśr): iz

F. TUHFE-İ ASIM (تحفة عاصم)

1. Müellifi

Aynı zamanda *el-Oğyanûsü’l-basîş fî tercemeti’l-Kāmûsi’l-muğîş*’nin de müellifi olan Mütercim Âsım Efendi’nin hayatı hakkında *el-Oğyanûsü’l-basîş fî tercemeti’l-Kāmûsi’l-muğîş*’i tanıtırken bilgi verdiğimiz için burada tekrara lüzum görmedik.³⁰⁹

2. Eserin Adı

“Tuhfe”, armağan demektir. Eskiden medreseye yeni başlayan talebelerin ezberlemesi için yazılan birçok manzûm sözlüğe “Tuhfe” adı verilmiştir. Mütercim Âsım Efendi, 1213/1798 yılında yazdığı eserini III. Selîm’e ithâf etmiştir.³¹⁰ Asım Efendi, manzûm sözlüğünün başında *Tuhfe-i Âsım*’ı Sünbülzâde Vehbî Efendi’nin *Tuhfe-i Vehbî*’sine nazîre olarak yazdığını, eserin adının da *Tuhfe-i Âsım* olduğunu

³⁰⁸ Aksoy, “Şeyh Ahmed”, *TDAY Belleten*, 180 (1959) s. 218.

³⁰⁹ Bkz. s. 50-52.

³¹⁰ Mütercim Âsım Efendi, *Tuhfe-i Âsım*, Bulak 1254, s. 2.

zikreder.³¹¹ Ayrıca mukaddimede eseri, Arapça'yı yeni öğrenmeye başlayanlar için hazırladığını ifâde eder.³¹²

3. Kaynakları

Âsım Efendi, *Tuhfe-i Âsım*'ı yazarken istifâde ettiği kaynakları açıkça zikretmeyip “geçirip nice kütüb basîreden” demekle yetinmiştir.³¹³

4. Tertîbi

Arapça-Türkçe 70 sayfalık manzûm bir sözlük olan *Tuhfe-i Âsım*'ı iki bölümde mütâlâa edebiliriz. Birinci bölümde giriş mâhiyetinde iki mesnevî vardır. Müellif, ilk mesnevîde hamdele, salvele ve münâcâtta bulunur. İkinci mesnevîde ise Arapça öğrenmenin lüzûmundan ve Tuhfe'yi yazma sebebinden bahseder. İkinci bölümde sözlüğün kendisi yer alır. Bu bölüm alfabenin her harfiyle kâfiyeli, gazel tarzında yazılmış en azı birer, en fazlası yedişer kıt'a olmak üzere altmış altı kıtadır. Her kıt'anın sondan ikinci beytinin birinci mısra'ı Türkçe, ikinci mısraı da adı geçen Türkçe mısra'ın Arapça tercümesidir. Eserin sonunda da üç mesnevî vardır. Birinci mesnevîde daha önceki kıt'alarda olduğu gibi Arapça kelimeler, ikinci mesnevîde bazı meseller, üçüncü mesnevîde ise bazı ta'bîrler îzâh edilmiştir.

5. Örnekler

Bir ağaç ismidir cennette: (şübâ)

Dahî bir tatlı sudur anda: (tesnîm)

(mu'allim): hâcedir; (tilmîz): şâkird

Okumak: (ders) ve anlatmak da : (tefhîm)

Kalemdir : (mizber); oldu (qalm): kesmek

Huşûşâ oldu tırnak kesme: (taqlîm)

(Leküm naẓẓamtü ẓe'n-nuṣṣu'l-müvâṣı):

Size kıldım bu uygun kavli tanzîm

Selâmettir sülûk et râh-ı teslîm

³¹¹ Âsım Efendi, *Tuhfe-i Âsım*, s. 4.

³¹² Âsım Efendi, *Tuhfe-i Âsım*, s. 3-4.

³¹³ Âsım Efendi, *Tuhfe-i Âsım*, s. 4.

6. Baskıları

Tuhfe-i Âsım 1254/1839 yılında Bulak'ta basılmıştır.³¹⁴

G. NUHBE-İ VEHBÎ (نخبة وهبي)

1. Müellifi

Maraş'ın Sünbülzâdeler nâmıyla meşhûr ulemâ ailesine mensûp olan Sünbülzâde Vehbî Efendi Maraş'ta doğdu.³¹⁵ Asıl adı Mehmed'dir. Vehbî ismini, doğumunu Halep'te haber alan babasının yanında bulunan şâir Seyyid Vehbî'den aldığı söylenir.³¹⁶ Dedesi, Maraş'ın meşhûr müftülerinden Mehmed Efendi,³¹⁷ babası âlim ve şâir bir zat olan Reşîd Efendi'dir.³¹⁸ Vehbî Efendi ilk tahsîlini Maraş ulemâsından gördükten sonra İstanbul'a geldi. Burada Rumeli kazaskerliğinde önce müderrislik³¹⁹, ardından da kadılık yaptı.³²⁰ III. Mustafa devrinde hâcegân-ı dîvân-ı humâyûn sınıfına giren Vehbî Efendi, inşâdaki mahâreti ile dikkatleri üstüne çekti. Burada 7 sene görev yaptıktan sonra Farsça'ya vukûfiyeti de göz önüne alınarak 1189/1775 yılında I. Abdülhamîd tarafından Bağdat vâlîsi Ömer Paşa ile Bağdat'ı muhâsara altında tutan Abdülkerîm Hân arasında çıkan ihtilâfı görüşmek üzere elçi olarak İran'a gönderildi.³²¹ Meseleyi tedkîk eden Vehbî Efendi, Ömer Paşa aleyhine bir rapor düzenleyip İstanbul'a gönderdikten sonra Ömer Paşa, onun bir devlet adamına yakışmayacak tarzda hâl ve hareketlerde bulunduğunu bildiren bir yazıyı pâyitahta gönderdi. Bunun üzerine I. Abdülhamîd, Vehbî Efendi hakkında idâm kararı çıkardı. Vehbî Efendi bunu öğrenir öğrenmez Bağdat'tan Üsküdâr'a kaçarak bir dostunun evine sığındı.³²² Bu arada başta yoksulluk olmak üzere çok sıkıntı çeken Vehbî Efendi ancak 7 sene sonra kadılığa dönebildi. III. Selîm'in ilgi ve alâkasına mazhar oldu ve Manisa, Serez ve Manastır gibi yerlerde kadılık vazîfesini sürdürdü.³²³ 1224/1809 yılında vefât eden Vehbî Efendi'nin

³¹⁴ M. Fuad Köprülü, "Âsım Efendi", *İA*, I, 672.

³¹⁵ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 618; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 237; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 356.

³¹⁶ Hayâtî Ahmed Efendi, *Tuhfe Şerhi*, İstanbul 1266, s. 63.

³¹⁷ Hayâtî Ahmed Efendi, *Tuhfe Şerhi*, s. 63; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 237.

³¹⁸ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 618; Muallim Nâcî, *Osmanlı Şâirleri* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara 1995, s. 81.

³¹⁹ Sünbülzâde Vehbî Efendi, *Dîvân-ı Vehbî*, s. 14.

³²⁰ Şânîzâde, *Târih*, I, 197.

³²¹ Şânîzâde, *Târih*, I, 197; Ahmed Cevdet, *Târih-i Cevdet*, IX, 124.

³²² Şânîzâde, *Târih*, I, 197.

³²³ Sünbülzâde Vehbî Efendi, *Dîvân-ı Vehbî*, Bulak 1837, s. 56-58.

mezarı Edirnekapı dışındadır.³²⁴ Vehbî Efendi'nin çocuklarından Lütfullâh Efendi müderris olup 1210/1794 yılında 26 yaşındayken ölmüştür. Diğer oğlu Hayrullâh Efendi ise kadı olup 1267/1852'de vefât etmiştir.³²⁵

Daha çok şâirliğiyle ön plana çıkan Vehbî Efendi, Klasik Türk Edebiyatı'nın önemli sîmâlarından biridir. *Dîvân*'ı Klasik Türk Edebiyatı'nın en hacimli dîvânlarından biri sayılır. *Lutfiye-i Vehbi*, oğlu Lütfullâh için yazdığı bir nasîhat kitâbıdır. *Tuhfe-i Vehbî*, Sadrazam Halîl Hamîd Paşa'nın oğulları için yazdığı Farsça-Türkçe manzûm lugatının adıdır.³²⁶ *Nuhbe-i Vehbî*, *Tuhfe-i Vehbî*'nin çok rağbet görmesi üzerine yazdığı aldığı Arapça-Türkçe manzûm bir lugattır. Bu lugat üzerine Yayaköylü Râşid Efendi'nin büyük bir şerhi vardır. *Şevk-engiz*, erkek ve kadın güzelliği üzerine yazdığı bir eserdir.³²⁷

2. Eserin Adı

Vehbî Efendi, 1214/1799 yılında III. Selim'e ithâfen yazdığı eserinin adını, "Buna dense sezâ dünyâda, Nuhbe-i Vehbî-i Sünbülzâde"³²⁸ beytiyle *Nuhbe-i Vehbî* olarak ta'yîn etmiştir. *Tuhfe-i Vehbî*'nin iki misli büyüklüğünde olan eser 123 sayfadır.

3. Kaynakları

Vehbî Efendi, eserini 120 kaynaktan derlediğini söylemişse³²⁹ de bu kaynakların isimlerini açıkça zikretmemiştir.

4. Tertîbi

Arapça-Türkçe manzûm bir lugat olan *Nuhbe-i Vehbî*, başında ve sonunda uzunca birer mesnevî ile elîften yâ harfine kadar kâfiyeli ve ayrı ayrı 'arûz vezinleriyle yazılmış seksen sekiz bölümden ibârettir.

5. Örnekler

(rîğ): yel; esmesine dendi: (ğubûb)

³²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*; II, 237; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, V, 618.

³²⁵ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 618; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 356.

³²⁶ Ömer Faruk Akün, "Sünbülzâde Vehbî" *İA*, XI, 241.

³²⁷ Ömer Faruk Akün, "Sünbülzâde Vehbî" *İA*, XI, 241.

³²⁸ Sünbülzâde Vehbî Efendi, *Nuhbe-i Vehbî*, İstanbul 1892, s. 9.

³²⁹ Sünbülzâde Vehbî Efendi, *Nuhbe-i Vehbî*, s. 7.

Hem şimâle karşı eseni: (cenûb)

(şayr): kuş; cem‘i (şuyûr); (şayerân): uçmaktır

Cem‘i de (ecnîğa) gelmiş ki kanadı aldı (cenâğ)

6. Nuhbe-i Vehbî Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yayaköylü Ahmed Râşid Efendi (ö. 1248/1832), *Nuhbe-i Vehbî* üzerine *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî* adlı bir şerh yazmıştır.³³⁰ Ahmed Râşid Efendi (ö. 1248/1832), *Nuhbe-i Vehbî*’yi şerh ederken bazı ilâvelerde bulunmuştur. Meselâ, bazen îzâhını yaptığı kelimenin zabt harekesini daha meşhûr bir kelimeyi örnek vererek tesbît etmiştir. “(سَكْرَان): (عَطَشَان) vezninde” örneğinde olduğu gibi. Bazen Vehbî Efendi’nin cem‘ini vermediği kelimelerin cem‘ini verirken, bazen de cem‘ini zikretmekle yetindiği kelimelerin müfredlerini vermiştir. “(حَرْب): cemi (أَحْرَاب) gelir” ve “(طِفْل): cemi (أَطْفَل) gelir” örneklerinde olduğu gibi. Birçok kelimenin Türkçe îzâhından sonra Arapça mürâdifini vermiştir. “(فَقَاء): (فَدَال) mürâdifidir” ve “(سُمُو): (عُلُو) mürâdifidir” örneklerinde olduğu gibi. Birçok Arapça kelimenin karşıt anlamını vermiştir. “(قَرِيب): (بَعِيد) mukâbilidir” ve “(فَوْق): (تَحْتَ) taht mukâbilidir” örneklerinde olduğu gibi. Pek çok kelimenin sarf yönünden tahlîlini yapmıştır. “(سَلَخ): bâb-ı evvel ve sâlisten mastardır” ve “(مَجْهُود): (جَهْد)’den ism-i mef‘ûldür” örneklerinde olduğu gibi. Pek çok kelimenin Türkçe karşılığının yanısıra Farsça karşılığını da vermiştir. “(عُمَر): Fârisî’de (زَنْدَكِي) denir” ve “(طُول): Fârisî’de (دِرَاز) denir” örneklerinde olduğu gibi. *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî* 1259/1843 yılında İstanbul’da basılmıştır.³³¹

7. Baskıları

Nuhbe-i Vehbî, ilk defa Vehbî Efendi’nin sağlığında 1220/1805 tarihinde İstanbul’da basılmıştır. Eserin, daha sonra 1242/1826, 1251/1835, 1265/1849, 1286/1869, 1303/1885 ve 1310/1892 tarihlerinde yine İstanbul’da birçok baskısı yapılmıştır.³³²

³³⁰ Ömer Faruk Akün, “Sünbülzâde Vehbî” *İA*, XI, 241.

³³¹ M. Sadi Çöğenli, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 123.

³³² M. Sadi Çöğenli, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 122-123.

H. NAZMÜ'L-CEVÂHİR (نظم الجواهر)

1. Müellifi

II. Mahmûd devrinde şöhret kazanmış önemli dîvân şâirlerinden biri olan Hasan Aynî el-Ayıntâbî, 1180/1766 yılında Ayıntâb'da doğdu.³³³ Memleketinde bir süre kunduracı çıraklığı yapan³³⁴ Aynî, Ayıntâb'da çıkan ayaklanmalar üzerine 1205/1790 yılında İstanbul'a geldi.³³⁵ Burada Sultân Ahmed Medresesi'nde mantık ve riyâziye ilimlerini tahsîl etti. 1213/1798 senesinde kadılığa geçerek on beş sene bu görevde kaldı. Daha sonra Rumeli kazaskerliği dâiresinde görev aldı. Kısa bir süre matbaa musahhihliği görevinde bulunduktan sonra Tayyâr ve Râmiz Paşalar'ın hâfız-ı kütüblük hizmetine girdi.³³⁶ Son olarak 1831'de Bâbîâlî'deki memûrlara Arapça ve Farsça okutmakla görevlendirilen Aynî³³⁷, 1253/1837 yılında İstanbul'da vefât etti. Kabri Galata Mevlevihânesi'ndedir.³³⁸

Aynî, devrinin önemli dîvân şâirleri arasında yer alır. *Dîvân* ve *Sâkinâme* adlı eserleri, onun şairliğini yansıtan eserleridir. *Nusretname*, ise yeniçeriliğin ilgâsına dâir kaleme aldığı bir eserdir. Aynî'nin ayrıca *Naẓmü'l-cevâhir* adında Arapça-Farsça-Türkçe manzûm bir sözlüğü vardır.³³⁹

2. Eserin Adı

Aynî, 1236/1820 yılında tamamladığı Arapça-Farsça-Türkçe manzûm sözlüğüne *Naẓmü'l-cevâhir* adını vermiştir.³⁴⁰

3. Kaynakları

Aynî, *Naẓmü'l-cevâhir*'i yazarken *Seb'atü'l-ebğur*, *Mişbâğ*, *Esâs*, *Kâmûs*, *Ahterî*, *Vankulu*, *Ferheng*, *Deşîşe*, *Burhân*, *Ni'metullâh*, *Sürûrî*, *Karapîrî*, *Bâbûs* adlı eserlerden faydalandığını *Naẓmü'l-cevâhir*'de belirtir.³⁴¹

³³³ Hasan Aynî, *Naẓmü'l-cevâhir*, İstanbul 1216, s. 2.

³³⁴ Mehmed Es'ad Efendi, *Bağçe-i Safâ-endûz* (haz. Rıza Oğraş), Burdur 2001, s. 208.

³³⁵ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 613.

³³⁶ Fevziye Abdullah Tansel, "Aynî" *İA*, 73.

³³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 322; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 613.

³³⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 322; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 613.

³³⁹ Fevziye Abdullah Tansel, "Aynî" *İA*, II, 73.

³⁴⁰ Hasan Aynî, *Naẓmü'l-cevâhir*, s. 5.

³⁴¹ Hasan Aynî, *Naẓmü'l-cevâhir*, s. 62.

4. Tertîbi

Naẓmü'l-cevâhir mesnevî tarzında ve ‘arûz vezniyle yazılmış manzûm bir sözlüktür. Eserin dokuz sayfalık giriş kısmı yüz sayfalık da sözlük kısmı bulunmaktadır. Giriş kısmında her sayfada bir kıt‘a, her kıt‘ada on üç beyit olmak üzere toplam yüz on yedi beyit vardır. Bu bölümde kelimelere yer verilmeyip müellifin hayatına ve sözlüğün tertîbine ve metnine dâir bilgiler yer almaktadır. Her biri yirmi sayfalık beş cüzden oluşan sözlük kısmında ise her kıt‘ada on üç beyit olmak üzere toplam bin üç yüz beyit vardır. Eserin bütününde her kıt‘ada yüz kelime olmak üzere yaklaşık on bin kelime vardır.³⁴²

Eserde kâfiyeler elifbâ sırasıyla tertîb edilmiştir. Elîf kâfiyesiyle on dokuz kıta, öteki harflerin her biriyle üçer kıta yazılmıştır. Üç dilin kelimeleri karşılıklı olarak verilmiştir. Kıt‘a başlıkları Arapça veya Farsça birer mısra‘dır. Her kıt‘anın ilk beytinde Allâh‘ın isimlerinden biri ve bir peygamberin adı bulunur. Her kıt‘ada on birinci beytin birinci mısra‘ının ilk sözü ebced hesâbıyla o kıt‘anın kaçınıcı kıt‘a olduğunu bildirir. Yine her kıt‘ada on birinci beytin ikinci mısra‘ının ilk sözü ebced hesâbıyla o kıt‘a sonuna kadar eserde kaç beyit bulunduğunu bildirir.

5. Örnekler

Söz: “sühân”: (şavl); işiten oldu: (semî‘) ü “şinevâ”

“Dân”: bil: (i‘lem); bilici: yani (âlim) ü “dânâ”

(Mizber) ü “hâme”: kalem; yazma: “nüvişten”: (imlâ)

(Rabbi yessir): kolay et Allâhım: “Hudâ âsân kün”

6. Baskıları

Naẓmü'l-cevâhir ilk defa 1241/1826 yılında müellifin nezâreti altında İstanbul‘da basılmıştır. Eserin ikinci basımı ise 1250/1834 yılında yine İstanbul‘da gerçekleştirilmiştir.³⁴³

³⁴² Hasan Aynî, *Naẓmü'l-cevâhir*, s. 7.

³⁴³ İsmail Ünver, “Aynî, Ayıntâbli” *DİA*, IV, 271.

İ. TUHFE-İ FEVZÎ (تحفه فوزي)

1. Müellifi

Uzun süre Edirne müftülüğü yaptığı için Edirne müftüsü lakabıyla şöhret bulan Muhammed Fevzî Efendi bir müddet Medîne-i Münevvere kadılığı da yaptı.³⁴⁴ *Tuhfe-i Fevzî* adlı eserini bu dönemde yazan Muhammed Fevzî Efendi 1318/1900 yılında İstanbul'da vefât etti.³⁴⁵

2. Eserin Adı

Muhammed Fevzî Efendi, manzûm lugatine *Tuhfe-i Fevzî* adını verdiğini eserin girişinde “Çün hitâm buldukta koydum *Tuhfe-i Fevzî* ile ad” diyerek belirtmiştir.³⁴⁶

3. Tertibi

Tuhfe-i Fevzî'nin baş tarafında giriş mâhiyetinde bir mesnevî vardır. Sonrasında gazel tarzında yazılmış hemzeden yâ'ya kadar kâfiyeli altmış üç kı'ta ile yine gazel tarzında yazılmış bir hâtîme yer alır. Toplam olarak altmış parçadan oluşan *Tuhfe-i Fevzî* 'arûz vezniyle yazılmış olup dokuz yüz seksen altı beyittir.

4. Örnekler

(Başş): tutmak; dahî kurtarmağa derler: (inkâz)

Gayrının emrini icrâyâ denirmiş: (infâz)

(‘Arz): yerdîr hem (şâ‘îd); toprak: (türâb) u taş: (ğacer)

(Berd) ü (harr): soğuk sıcaktır; (rîğ): yel hem de havâ

Başladım yâhût yedim yâhût ki içtim demeye

Hep Araplar der: (bede'tü yâ ekeltü yâ şeribtü dâimâ)

³⁴⁴ Muhammed FevzîEfendi, *Tuhfe-i Fevzî*, İstanbul 1888, s. 48.

³⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 249-50; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-‘ârifîn*, II, 396.

³⁴⁶ Muhammed Fevzî, *Tuhfe-i Fevzî*, s. 3.

5. Baskıları

Tuhfe-i Fevzi 1306/1888 yılında İstanbul’da basılmıştır.³⁴⁷

³⁴⁷ M. Sadi öğenli, “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 128.

SONUÇ

Dilbilimin bir alt dalı olan sözlükbilim (علم المعاجم/lexicography), insanların, dillerini kaybolup gitmekten korumaya çalışma çabaları üzerine ortaya çıkmıştır. Bu çabanın bir sonucu olarak ilk önce Asurlular, daha sonra Çinliler ve Yunanlılar kendi ana dillerinde sözlüklerini hazırlamışlardır. İslâm Dünyası'nda ise sözlükbilim çalışmaları Kur'an ve hadisi anlama gayretinden doğmuştur ve İslamî dönemden sonra dilin kelimelerini bir araya getirmeye çalışmışlardır. Araplarda sözlü kültürün egemen olmasının yanı sıra göçebe bir toplum olmaları ve okur-yazarlık oranının düşük olması gibi sebeplerden dolayı yukarıda adı geçen milletlerden çok sonra sözlükbilim çalışmalarına başlamışlardır. Fakat Araplar özellikle hicrî II. asırdan sonra meydana getirdikleri eserlerle diğer milletleri geride bırakmışlardır. Sözlükbilim açısından çok büyük öneme sahip sözlük tertip ekolleri oluşturmuş ve sözlükler yazmışlardır.

İslâm Dünyası'nda hicrî II. asırda başlayan ve hicrî VII. asra kadar devam eden Arapça sözlük tedvin faâliyetleri, bu asırdan sonra bir duraklama dönemine girmiş ve İslâm Dünyası, orijinal ve kapsamlı eserler vermekten uzak kalmıştır. Bu durum, XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu yüzyıldan sonra başta Ahmed Faris eş-Şidyâk olmak üzere bazı dilbilimciler, dilbilim ve bunun yanında sözlükbilim çalışmalarına bir hareket getirmeye çalışmışlardır. Ancak faydalı ve verimli olan bu hareket uzun soluklu olmamış ve bu dönemde kapsamlı eserler ortaya konamamıştır.

Arapça'nın Kur'an dili olması hasebiyle diğer İslâm milletleri Kur'an'ı, Hadis'i ve diğer Arapça eserleri anlamak için Arap dili üzerine eğilmişler ve dilbilim ve sözlükbilim alanında kıymetli eserleri ilim dünyasına kazandırmışlardır. Türkler, bu İslâm milletlerinden biridir. İslâm'a girdikten sonra Arapça'yı kolayca benimseyen Türkler diğer ilim dallarında olduğu gibi sözlükbiliminde de çeşitli eserler ortaya koymuşlardır. Selçuklu dönemiyle birlikte başlayan Arapça-Türkçe sözlük yazım faâliyetleri Osmanlı Dönemi'nde hız kazanarak devam etmiştir. Tercüme ve te'lîf tarzında yazılan pek çok Arapça-Türkçe sözlük, Türkçe'nin gelişmesine katkıda bulunmuş ve Türk dili araştırmaları açısından çok önemli ve paha biçilmez bir birikimin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Son olarak şunu ifâde edelim ki İslamî araştırmaların yeniden canlandığı Türkiye’de Arap dilbilim ve sözlükbilim mirasından uzak kalmadan ve modern sözlükbilim çalışmalarından da istifâde ederek yeni ve kapsamlı Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça sözlüklerin hazırlanmasının, günümüz dilbilimine büyük katkılar sağlayacağı şüphesizdir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLMECÎD B. FERÎŞTE, *Lugat-ı Kānûn-ı İlâhî*, Süleymâniye Ktp., İzmir Blm., nr. 765/1.
- AHMED CEVDET, *Târih-i Cevdet*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1292.
- AHMED EFENDÎ, Hayâtî, *Tuhfe Şerhi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1266.
- AHMED EFENDÎ, İshâk Hocası, *Akşâ'l-ereb fî tercemeti Muḳaddimeti'l-edeb*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1313.
- AHMED EFENDÎ, Merkezzâde, *el-Bâbûsü'l-vasîş fî tercemeti'l- Kāmûsi'l-muġîş*, Süleymâniye Kütüphanesi., Ayasofya Bölümü., nr. 108.
- AHMED ER-RÛMÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed, *Subha-i Sıbyân*, Dârü't-Tıbbâ'ati'l-Âmire, İstanbul 1801.
- AHMED VÂSİF EFENDÎ, *Târih-i Vâsıf*, Bulak Matbaası, Bulak 1219.
- AHTERÎ, Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî, *Ahter-i Kebîr*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1311.
- AKSOY, Ömer Asım, “Şeyh Ahmed ve Naẓmü'l-leâl”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 180(1959), s. 205-248.
- AKSU, Hüsamettin, “Ferişteoğlu Abdülmecîd”, *DİA*, XIII, 134-135.
- AKÜN, Ömer Faruk, “Sünbülzâde Vehbî” *İA (MEB)*, XI, 238-242.
- ÂLÎ MUSTAFA EFENDÎ, Gelibolulu, *Künhü'l-Aḥbâr*, İstanbul, ts. (*Takvimhâne-i Âmire*)
- ATÂÎ, Nevizâde Atâullah Efendi, *Zeyl-i Şekā'ik: Gadâ'ıku'l-haḳā'ik fî tekmileti's-şekā'ik* (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı yay., İstanbul 1989.
- ATTÂR, Ahmed Abdülgafûr, *Muḳaddimetü's-sıgâg*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1990.
- BABİNGER, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası* (çev. Nedret Kuran-Burçoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2004.
- BAKTIR, Mustafa, “İbn Melek”, *DİA*, XX, 175-176.
- BAYAT, Ali Haydar, “Merkez Efendi ve Tıbbî Folklorumuzdaki Yeri”, *Merkez Efendi Sempozyumu*, Manisa ts. (*Şafak-Basım-Yayım*), s. 49-61.

- BELİĞ, İsmâil, *Târih-i Bursa (Güldeste-i Riyâz-ı 'İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân)*, Hudâvendigâr Matbaası, Bursa 1884.
- BROCKELMAN, Carl, *GAL: Geschichte der Arabischen Literatur, Supplement*, E. J. Brill, Leiden 1956.
- CEMÂLEDDİN MEHMED EFENDİ, *Âyine-i Zurefâ*, Kitâbhâne-i İkdâm, Dersââdet 1896.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Garîbü'l-Kur'ân", *DİA*, XIII, 379-380.
- CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî, *Tâcü'l-luğa ve Şîğâğu'l-'Arabiyye* (nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1984 .
- ÇETİN, Nihad M. "Ahmedî'nin Bilinmeyen Birkaç Eseri", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1952, s. 103-108.
- _____, "Ahmedî'nin Mirkatü'l-Edeb'i Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, sy. 14, İstanbul 1964, s. 217-230.
- ÇÖĞENLİ, M. Sadi, "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 7-8, İstanbul 2001, s. 99-134.
- ÇÖĞENLİ-DEMİRAYAK, M. Sadi-Recep, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1994.
- DANIŞMENT, İsmâil Hâmî, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1967.
- DOĞAN, Muhammed Nur, "Es'ad Efendi, Ebû İshâkzâde", *DİA*, XI, 338-340.
- DURMUŞ, İsmail "Merkezzâde Ahmed Efendi", *DİA*, XXIX, 206-207.
- _____, "Kürâunneml", *DİA*, XVI, 561-562.
- _____, "Meşel", *DİA*, XXIX, 293-297.
- EBUZZİYÂ TEVFİK, *Nümûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*, Matbaa-i Ebuzziyâ, Kostantiniyye 1911.
- EL-KESTELÎ, Abdullah Yusûf b. Muhammed b. Yahşî, *Mirqâtü'l-luğa*, Süleymâniye Kütüphânesi, Ayasofya Blm., nr. 4765.
- ESİN, Emel, "Merkez Efendi ile Şâh Sultân Hakkında Bir Hâşiye", *Türkiyat Mecmuası*, XIX (1960), s. 65-92.
- EVLİYÂ ÇELEBİ, *Seyâhatnâme*, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1896.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb. b. Muhammed, *el-Ğâmûsü'l-muğîş*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

HASAN AYNÎ, el-Ayıntâbî, *Dîvân-ı Belâgat-üvvân-ı Aynî*, Matbaa-i Seraskerî, İstanbul 1842.

_____, *Naẓmü'l-cevâhir*, Dârü't-Tibâati'l-Âmire, İstanbul 1250.

HASAN ÇELEBÎ, Kınalızâde, *Tezkiretü's-şu'arâ'* (haz. İbrahim Kutuk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1978.

HÜSEYİN REMZÎ, *Tercümânü'l-lugât* (haz. Nâzım b. Muhammed), İstanbul 1871.

İBN CİNNÎ, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî, *Sırru şînâ'ati'l-i'râb* (nşr. Mustafa Sakâ), İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, Kahire 1954.

İBN MANZÛR, Ebu'Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut, ts. (*Dârü Sâdır*)

İBN MELEK, *Lugat-ı Feriştahzâde*, Dârü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, İstanbul 1801.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu's-Sâdât Mecdüddîn b. Muhammed, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* (nşr. Mahmûd Muhammed Tanâhî), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut 1904.

İBNÜ'N-NEDÎM, *el-Fihrist* (nşr. Rızâ Teceddüd), Tahran 1971.

İKBÂL, Ahmed eş-Şerkâvî, *Mu'cemü'l-me'âcim*, Dârü'l-'Arabi'l-İslâmî, Beyrut 1987.

İSHÂK EFENDÎ, Harputlu, *Kâşifü'l-esrâr ve dâfi'u'l-eşrâr*, İstanbul, ts. (*Şeyh Yahya Efendi Matbaası*).

İSMÂİL PAŞA, Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-muânnifîn*, (tsh. İbnü'l-Emîn Mahmûd Kemâl İnal-Avni Aktuç), MEB, Ankara 1955.

İSMET EFENDÎ, Fındıklılı, *Tekmiletü's-şekâ'ik fî ğakḳ-ı ehli'l-ġakā'ik* (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yay., İstanbul 1989.

KAÇALIN, Mustafa S., "Dîvânü lugâti't-Türk", *DİA*, 446-449.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Garîbü'l-Hadîs", *DİA*, XIII, 376-378.

KÂTİP ÇELEBÎ, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-żunûn 'an esâmi'l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yalıtaya, Rifat Bilge), MEB, Ankara 1941.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü muânnifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

KILIÇ, Hulusi, "Ahterî", *DİA*, II, 184-185.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Âsım Efendi", *İA (MEB)*, I, 665-673.

KUT, Günay, "Ahmed-i Dâ'î", *DİA*, II, 56-58.

_____, “Ahmedî”, *DİA*, II, 165-167.

LATÎFÎ, Abdüllatîf Çelebi, *Tezkire-i Latîfî*, İkdâm Matbaası, Dersâdet 1896.

MAHMÛD CEMÂLEDDÎN EL-HULVÎ, *Lemezât-ı Hulviyye ez-Leme‘ât-ı ‘Ulviyye* (haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 1993.

MEHMED EFENDÎ, Mecdî, *Şekâ’ik Tercümesi: Gadâîku’ş-şekâ’ik* (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

MEHMED EFENDÎ, Şeyhî, *Veķāyi‘u’l-Fuēalâ*, (haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yay., İstanbul 1989.

MEHMED ES’AD EFENDÎ, Ebû İshâk İsmâil Efendizâde, *Lehcetü’l-lugât*, Dârü’t-Tıbâ‘ati’l-Ma‘mûreti’s-Sultâniyye, Kostantiniyye 1216.

MEHMED ES’AD EFENDÎ, Sahhâflar Şeyhizâde, *Bağçe-i Safâ-endûz* (haz. Rıza Oğraş), Emirdağ Ofset, Burdur 2001.

MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.

MEHMED TÂHİR, Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333.

MUALLİM NÂCÎ, *Osmanlı Şâirleri* (haz. Cemal Kurnaz), MEB, Ankara 1995.

MUHAMMED ALÎ EL-ÜNSÎ, *ed-Derâriyyü’l-Lâmi‘ât fî Münteĥabâti’l-lugât*, Beyrut 1318.

MUHAMMED FEVZÎ EFENDÎ, *Tuhfe-i Fevzî*, İstanbul 1888.

MUHAMMED NECÎB, *Hediyetü’l-ihvân*, İstanbul 1840.

MUHAMMED SIDDÎK HASAN HÂN, *el-Bülġa fî usûli’l-luġa* (nşr. Nezâr Muhammed Mektebî), Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut 1988.

MUHTAR, Cemal, *İki Kur’an Sözlüğü: Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, M. Ü. İFAV, İstanbul 1993.

_____, “İslâm’da Sözlük Çalışmaları” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1985, s. 363-370.

MÜTERCİM ÂSİM EFENDÎ, *el-Oķyânûsü’l-basîş fî tercemeti’l- Ķāmûsi’l-muġiş*, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul 1888.

_____, *Târih-i Âsım*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1787.

_____, *Tercüme-i Burhân-ı Kâtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1870.

_____, *Tuhfe-i Âsım*, Bulak Matbaası, Bulak 1254.

- ÖNGÖREN, Reşat, *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. yüzyıl)*, İz Yay., İstanbul 2000.
- SA'ÎD EL-HÛRÎ EŞ-ŞERTÛNÎ, *Akrabü'l-Mevârid fî fushâ'l-'Arabiyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut 1992.
- SÂLİM, Mirzâzâde Mehmed Efendi, *Tezkire-i Sâlim*, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1897.
- SARI ABDULLAH EFENDÎ, *Şemerâtü'l-fuâd fî'l-mebde' ve'l-me'âd*, İstanbul, ts. (Matbaa-i Âmire)
- SEHÎ EFENDÎ, *Tezkire-i Sehî*, Matbaa-i Âmidî, İstanbul 1907.
- SERKÎS, Yusûf b. İlyan b. Mûsâ ed-Dimeşkî, *Mu'cemü'l-mašbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe*, Matbaa-i Serkîs, Kahire 1932.
- SEYYÎD BEY, *Usûl-i Fıkıh*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1914.
- SEZGİN, Fuat, *GAS: Geschichte des Arabischen Schrifttums: Lexikographie*, E. J. Brill, Leiden 1982.
- SÜLEYMAN EFENDÎ, Şem'dânîzâde, *Mürî't-Tevârîh* (haz. M. Münir Aktepe), İÜEF, İstanbul 1976.
- ŞÂNÎZÂDE, Mehmed Atâullah Efendi, *Târih*, Cerîde-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1282.
- ŞEMSEDDÎN SÂMÎ, *Qāmûsü'l-A'lâm*, Mihrân Matbaası, İstanbul 1889.
- TANSEL, Fevziye Abdullah, "Aynî", *İA (MEB)*, II, 73-74.
- TAŞKÖPRÜZÂDE, Ebu'l-Hayr İsmâüddîn Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İÜEF, İstanbul 1985.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, "Asma'î", *DİA*, III, 499-500.
- TÜLÜCÜ, Süleyman "el-Bârî", *DİA*, V, 73-74.
- ÜNVER, İsmail, "Aynî, Ayıntâblı" *DİA*, IV, 270-271.
- VEHBÎ EFENDÎ, Sünbülzâde, *Dîvân-ı Vehbî*, Bulak Matbaası, Bulak 1837.
- _____, *Nuhbe-i Vehbî*, Hacı Hüseyin Matbaası, İstanbul 1892.
- YAKÛB, Emîl, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, Dârü'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 1981
- YUSÛF B. YAKÛB, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarîkatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarîkat-ı 'Aliyye-i Halvetiyye*, İstanbul 1290.
- YÜCE, Nuri, "Ağşâ'l-ereb", *DİA*, II, 289-290.

ZEYDÂN, Corci, *Târîhu âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye*, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1983.

ZİRİKLİ, Hayreddîn, *el-A'lâm: Qāmûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ'*, Dârü'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut 1997.